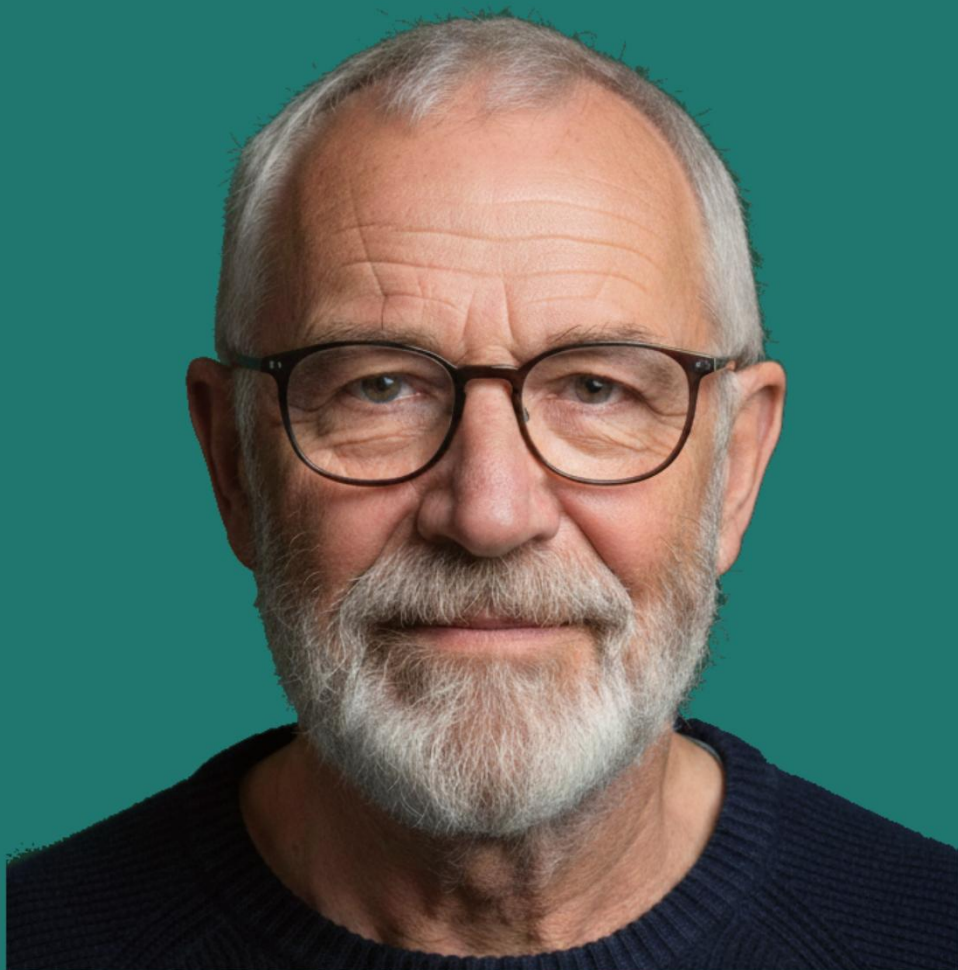

Mijn Verhaal

John Sanders

De wieg in de wederopbouw

Ik ben geboren op een dinsdag in maart 1950, in een tijd dat Nederland bezig was zichzelf opnieuw uit te vinden. De oorlog was vijf jaar voorbij, maar de sporen ervan zaten overal: in de gezichten van de mensen op straat, in de kale gaten tussen de huizen waar ooit een winkel of woning had gestaan, en in de manier waarop mijn moeder zuinig omging met elk stukje zeep en elk vleugje boter. Harderwijk was niet groot, maar het was mijn wereld, en die wereld geurde naar steenkool, gewassen beddengoed en het grauwe slib van de Zuiderzee.

Mijn vader, Gerrit Sanders, werkte bij de gemeente. Geen glamoureuze beroep, maar een zeker beroep, en zekerheid was in die jaren al een groot goed. Hij reed elke ochtend op zijn fiets naar het gemeentekantoor aan de Bruggestraat, met zijn pet strak op zijn hoofd en een brood in zijn tas dat mijn moeder vroeg had gesneden. Hij was een stille man, mijn vader. Niet koud, maar spaarzaam met woorden op de manier waarop mensen spaarzaam zijn met dingen die ze als kostbaar beschouwen. Als hij iets zei, meende hij het. En als hij zweeg, wist je dat hij nadacht.

Mijn moeder, Riet, was het tegenovergestelde. Zij vulde de kamers van ons kleine huis aan de Vischmarkt met haar stem, haar handen en haar lach. Ze werkte niet buitenshuis — dat deed een vrouw van haar generatie eenvoudigweg niet in een dorp als Harderwijk — maar haar werk was nooit af. Ze waste, kookte, stopte kousen, maakte jam van de pruimen van de buurvrouw en organiseerde het bestaan van ons gezin met de precisie van een klokkenmaker. Ik heb haar nooit horen klagen. Niet één keer.

Ons huis was klein. Dat is het eerlijkste woord ervoor. Twee slaapkamers, een woonkamer met een kachel die op kolen brandde, en een keuken zo

nauw dat je je ellebogen moest intrekken als je de aardappels schilde. Maar klein betekende niet kaal. Mijn moeder had overal iets van gemaakt: een gehaakte kleedje op de tafel, een vaasje met kunstbloemen op de vensterbank, een plaat van een berglandschap aan de muur die ze ooit op een vlooienmarkt in Amersfoort had gekocht voor vijftwintig cent. Ze zei altijd dat een mens met weinig heel goed kon leven, als je maar wist hoe je moest kijken.

In de winter was de kou meedogenloos. De kachel in de woonkamer werd 's avonds opgestookt, maar 's nachts doofde hij weg en 's ochtends was het ijs op de binnenkant van de ramen een vaste gast. Ik sliep met mijn jongere broer Willem in één bed, met een dekbed van wol dat rook naar lavendel en oud katoen. We hielden warmte voor elkaar, Willem en ik, in de letterlijke zin van het woord. Ik was drie jaar ouder dan hij en had dus al vroeg het idee dat ik op hem moest passen. Dat gevoel is nooit weggegaan.

Mijn vroegste herinnering is niet dramatisch. Geen grote gebeurtenis, geen snijdend moment. Het is een beeld: ik sta bij de achterdeur van ons huis, een dag in de zomer, en ik kijk naar de was die mijn moeder heeft opgehangen. De lakens wapperen in de wind van de Veluwe en het licht — het onvergetelijke Nederlandse licht dat overal vandaan lijkt te komen — valt er doorheen. Ik ben misschien drie jaar oud. Mijn moeder zingt iets binnenshuis, een lied dat ik niet meer kan plaatsen maar dat ik soms nog hoor als ik op de rand van de slaap beland. Die herinnering is zo rustig dat ik er altijd even bij moet stilstaan wanneer ze opkomt. Alsof het een foto is, en niet mijn eigen geheugen.

De Vischmarkt was een straat waar iedereen iedereen kende. Buurvrouw Tollenaars woonde drie deuren verder en lette op ons als mijn ouders weg waren — wat zelden voorkwam, maar toch. Ze had een hond die Dorus heette en die altijd maar blafte, maar nooit beet. Aan de overkant woonde de familie Van Dijk met vijf kinderen die allemaal tegelijk door de straat leken te rennen. 's Avonds, als de eters van de keukens kwamen en de geur van erwtensoep en gebakken uien door de ramen drong, was de Vischmarkt even de meest levendige straat ter wereld.

Mijn vader nam me op zondagmiddag mee naar het water. Harderwijk ligt aan de rand van wat vroeger de Zuiderzee was, en hoewel het IJsselmeer er nu lag, was de sfeer van een havenstad nooit verdwenen. Er lagen boten, er waren meeuwen, en er was de geur van zoet water en teer die ik tot op

de dag van vandaag associeer met die zondagen. Mijn vader zei weinig tijdens die wandelingen, maar hij wees dingen aan: een ooievaar op een paal, de rookpluim van een schip in de verte, de manier waarop het licht op het water stond. Ik begreep toen niet dat hij mij iets leerde. Dat ik leerde kijken.

Die eerste jaren van mijn leven waren in het teken van eenvoud. Niet armoede — wij hadden genoeg, zeker voor die tijd — maar eenvoud in de diepere betekenis van het woord. Er waren geen overbodige dingen. Geen televisie, want die hadden we niet. Geen auto, want die kon niemand betalen. Maar er was altijd eten op tafel, er was altijd een hand die mijn voorhoofd voelde als ik ziek was, en er was de stem van mijn moeder die mij en Willem toezong voor het slapen. Ik heb als kind nooit het gevoel gehad dat ik iets tekort kwam. Dat is, denk ik, het grootste cadeau dat mijn ouders me hebben gegeven.

Er was één moment in die vroege jaren dat zich scherper in mijn geheugen heeft gekerfd dan alle andere. Ik was vier, het moet de winter van 1954 zijn geweest. Mijn vader had mij meegenomen naar de kermis die elk jaar langs de Strandboulevard trok. Er was een carrousel — simpel, met houten paarden geschilderd in rood en goud — en mijn vader tilde me op een van die paarden en bleef naast me lopen terwijl het ding ronddraaide. Ik hield me vast aan de ijzeren stang en keek naar de gezichten van de mensen die voorbijgleden: moeders met kinderwagens, jongens met ijsjes, een man die ballonnen verkocht. En ik voelde, voor het eerst bewust, dat het leven buiten ons kleine huis groot en vol was. Dat er een wereld was die wachtte. Mijn vader zei die avond niets bijzonders. Hij kocht me een zakje drop bij de kraam van een man met een rood gezicht en een bruine jas, en we liepen terug door de verlichte straten van Harderwijk terwijl ik zijn hand vasthield en de druppels op mijn tong liet smelten. Maar ik voelde zijn hand sterk en zeker om de mijne, en ik dacht — al had ik er op dat moment geen woorden voor — dat ik hier veilig was. Dat zolang deze hand de mijne vasthield, er niets ergs kon gebeuren.

Zo begon het, mijn leven. In een klein huis aan de Vischmarkt, met een vader die weinig zei en veel toonde, en een moeder die van niets iets maakte. Met een broertje dat altijd te warm was in bed, buurvrouw Tollenaars met de blaffende Dorus, en de geur van kolen en schone was. Met de Veluwe achter ons en het IJsselmeer voor ons. Met zondagse wandelingen

langs het water en een carroussel die me voor het eerst deed beseffen dat de wereld groot was.

Ik wist toen nog niet wat er allemaal op me wachtte. De school, de vriendschappen, de liefde, het werk, de kinderen — alles wat er nog komen zou. Maar als ik nu terugkijk, zie ik dat de basis al gelegd was in die eerste vier jaar. In de manier waarop mijn ouders leefden en liefhadden. In de stille lessen van het kijken, het meemaken, het dankbaar zijn voor wat je hebt. Die lessen zaten er al in, lang voordat ik ze begreep. En ik draag ze nog altijd met me mee.

De te grote tas

Het was een maandag in september 1956. Ik was zes jaar en mijn moeder had de avond ervoor mijn kleren al klaargelegd op de stoel naast mijn bed: een schone broek, een overhemd met een kraag die een beetje kriebelde, en mijn zondagse schoenen die in werkelijkheid nu mijn schoolschoenen zouden worden. Ik herinner me dat ik er lang naar heb liggen kijken vanuit mijn kussen, in het donker, terwijl Willem naast me sliep. De school. Ik had er al weken van gehoord, van mijn moeder, van de burens, van mijn vader die zei dat het de mooiste tijd van mijn leven zou worden. Ik geloofde hem niet helemaal.

De tas was van leer, donkerbruin, met koperen gespen die koud waren als je ze aanraakte. Hij had toebehoord aan een neef van mijn vader en was dus al oud, al gedragen, al voorzien van de krassen en verfvlekken van iemand anders' schooljaren. Mijn moeder had hem schoongemaakt en ingevet met een doekje en daarna zo vol gestopt — een etui, een schrift, een beker, een boterhammetje in vetvrij papier — dat de zijkanten bolden. Toen ik hem die ochtend optilde voelde ik meteen dat hij te zwaar was. Niet onoverkomelijk zwaar, maar zwaarder dan ik verwacht had. En hij hing aan een riem over mijn schouder die net iets te lang was, zodat de tas tegen mijn kuit sloeg bij elke stap die ik zette.

Mijn moeder liep naast me. Ze had haar jas aan hoewel het niet koud was, en haar haar zat netjes opgestoken. Ze hield mijn hand vast, maar niet op de manier waarop je de hand van een klein kind vasthoudt. Meer zoals je iets vasthoudt waarvan je weet dat je het straks moet loslaten. We liepen de Vischmarkt af, sloegen linksaf de Donkerstraat in en kwamen zo uit op de Beekenkampstraat, waar de Sint-Janschool stond achter een laag hek van gietijzer. Er stonden al kinderen. Veel kinderen. En moeders en vaders die

zich wat onwennig gedroegen, alsof ook zij niet goed wisten wat ze moesten doen met dit moment.

Ik zag meester De Graaf al van ver staan. Hij was een grote man met een bruin vest en brillenglazen zo dik als de bodem van een jampot. Later zou ik leren dat hij al twintig jaar les gaf op die school en dat hij precies wist hoe hij met zenuwachtige kinderen om moest gaan — namelijk door ze de tijd te geven en ze niet aan te kijken totdat ze zelf klaar waren. Die ochtend stond hij bij het hek en knikte hij naar de ouders met een geruststellende knik die leek te zeggen: dit komt goed, dit is al duizend keer goed gekomen. Mijn moeder hurkte voor me neer op het schoolplein. Ze deed de bovenste knoop van mijn overhemd los en zei dat ik anders zou stikken. Daarna keek ze me aan met die blik die moeders hebben als ze iets willen zeggen maar niet precies weten hoe. Ze zei: 'Doe gewoon jezelf.' Ik wist niet wat dat betekende. Ik was zes. Ik deed altijd gewoon mezelf. Maar later, veel later, heb ik begrepen wat ze bedoelde. Dat je in een wereld vol mensen die verwachtingen van je hebben, het kostbaarste wat je kunt doen is trouw blijven aan wie je bent.

Ze liet mijn hand los en ik liep naar binnen. De gang rook naar krijt en vochtige jassen en iets wat ik later zou leren kennen als de geur van school — een geur die ik de rest van mijn leven zou herkennen, in welk gebouw ook. Het lokaal van meester De Graaf had rijen houten bankjes met inktvlekken en initialen die ingekrast waren door kinderen die er allang niet meer zaten. Er hing een grote kleurrijke kaart van Nederland aan de muur, met de rivieren in blauw en de provinciegrenzen in rood. Ik ging zitten op de bank die me werd gewezen en legde de tas naast me op de grond. Hij sloeg met een dof geluid op de planken vloer.

Naast me zat een jongen met oranje haar en een paar oren die uitstaken als de handvatten van een suikerpot. Hij heette Kees Bakker en hij keek me aan met de openhartige nieuwsgierigheid die kleine jongens hebben voordat de wereld ze leert dat je mensen eerst moet beoordelen. 'Heb jij al eens een keer een kikker gevangen?' vroeg hij. Ik zei van wel. 'Meerdere?' Ik zei van ja. Hij knikte alsof dit de informatie was die hij nodig had om te beslissen of ik de moeite waard was. 'Mooi,' zei hij. 'Dan zijn we vrienden.' En zo was dat geregeld.

Die eerste schooldag was lang. Meester De Graaf leerde ons hoe we ons potlood moesten vasthouden en wees ons op de kaart van Nederland aan de muur. Hij vertelde dat we allemaal in Harderwijk woonden, in de provincie Gelderland, en dat Nederland een klein land was dat omringd werd door grotere landen en door de zee. Ik luisterde met de aandacht die ik normaal reserveerde voor mijn vaders zondagse verhalen. Er was iets in de stem van meester De Graaf — een kalmte, een zekerheid — die me het gevoel gaf dat wat hij zei ertoe deed. Dat ik hier dingen zou leren die ik mijn leven lang bij me zou houden.

In de pauze gingen we naar buiten. Het schoolplein was van klinkers en er stond een lindeboom in de hoek waarvan de wortels de stenen omhoog hadden gedrukt. Kees Bakker was er al en hij had al een klein groepje om zich heen verzameld: een meisje met twee vlechten dat Ans heette en een jongen die zo groot was dat hij leek te zijn blijven zitten, maar die gewoon vroeg jarig was. Er was ook een stille jongen met een blauw jack die niemand iets vroeg en wiens naam ik die dag niet te weten ben gekomen. Die stille jongens liet ik met rust. Ik begreep ze, op een manier. Soms heb je tijd nodig voordat je ergens thuis bent.

Toen mijn moeder me die middag ophaalde bij het hek was haar gezicht een vraag. Ik vertelde haar over meester De Graaf en zijn bril, over Kees en zijn oren, over de kaart van Nederland en de lindeboom met de omhooggeduwde stenen. Ze luisterde met de volle aandacht die ze altijd voor me had, en terwijl we terugliepen naar de Vischmarkt — de tas sloeg nu minder erg tegen mijn kuit, want hij was leger — voelde ik iets wat ik toen niet kon benoemen maar wat ik nu herken als trots. De stille trots van iemand die iets nieuws heeft aangedurfd en er ongeschonden uit is gekomen.

Thuis at ik twee boterhammen met hagelslag en dronk ik een glas melk terwijl mijn moeder aan de keukentafel zat en vroeg of het leuk was geweest. Ik zei ja. Ze vroeg of ik morgen terug wilde. Ik dacht even na. Kees zou er zijn. En meester De Graaf had beloofd dat we morgen zouden leren hoe de letters klonken. Ik zei ja.

Dat was het begin van mijn schooltijd. Zes jaar lang zou ik elke ochtend met die tas over de schouder naar de Sint-Janschool lopen, eerst met mijn moeder, later alleen, en nog later met Willem naast me die zijn eigen te grote tas meezeulde. De tas groeide met de jaren mee, of misschien groeide

ik. Maar die eerste dag is de scherpste in mijn herinnering. De kriebelige kraag. Het koude leer. De hand van mijn moeder die losliet. En Kees Bakker die met zijn uitstaande oren vroeg of ik al eens een kikker had gevangen, alsof dat het enige was wat telde.
Eigenlijk had hij gelijk.

Kattenkwaad en knikkers

Er zijn jaren in een mensenleven die je niet kunt meten in gebeurtenissen. Geen geboortes, geen sterfgevallen, geen grote verschuivingen. Alleen dagen die op elkaar lijken en juist daarom zo mooi zijn. De jaren van mijn lagere school — van 1956 tot 1962 — waren zulke jaren. Ik was een jongen in een straat in Harderwijk, en de straat was mijn koninkrijk.

Na school begon het echte leven pas. We kwamen thuis, gooiden onze tassen in de gang en at je snel wat er op tafel stond — boterhammen, soep, soms een appel — waarna we naar buiten gingen. Buiten betekende de Vischmarkt en de steegjes erachter, het braakliggende stuk grond achter de bakkerij van Hamers, de kade langs het haventje en in de zomer de smalle stranden van het IJsselmeer. We waren een vaste groep: Kees Bakker met zijn oranje haar, dat door de jaren heen iets was verschoten naar een kleur die hij zelf 'koper' noemde. Piet Overeem, wiens vader visser was en die altijd een beetje naar de zee rook. En Gerda Smit, het enige meisje in onze club, die harder kon rennen dan wij allemaal en die niemand ooit aan zijn verstand hoefde te brengen dat ze erbij hoorde.

We speelden knikkers. Dat klinkt simpel, maar knikkers was een serieuze aangelegenheid. Je had de gewone glazen knikkers, die doorzichtig waren met een wervelende kleur vanbinnen — rood, blauw, groen — en je had de stalen knikkers, die je knikkers, die je lager of hoger kon worden door ze te spelen, die zwaarder waren en nauwkeuriger rolden. Ik had vijftien stalen knikkers en ik bewaarde ze in een linnen zakje dat mijn moeder voor me had genaaid. Dat zakje was een statussymbool. Niet iedereen had een linnen zakje. Kees had een sigarendoos van zijn vader. Piet gebruikte zijn zak.

De knikkercompetitie op de Vischmarkt was een informeel maar vaststaand systeem. Je won de knikers van je tegenstander als je raak schoot. Je verloor ze als je miste. Aan het einde van de week had je meer of minder dan je begonnen was, en daarin zat een eerste les over het leven die ik pas decennia later zou begrijpen: soms win je, soms verlies je, en wat je karakter vormt is niet de uitkomst maar de manier waarop je met beide omgaat. Ik was een redelijke speler. Geen kampioen, maar goed genoeg om mijn eigen knikers te houden en af en toe wat te winnen. Kees was beter dan ik. Dat accepteerde ik.

Het braakliggende stuk grond achter de bakkerij was onze uitvalsbasis voor alles wat niet door de beugel kon. Hamers de bakker wist dat we er kwamen maar deed alsof hij het niet wist, wat ik nu zie als de stille welwillendheid van een man die zelf ooit jongen was geweest. We bouwden er hutten van oude planken en dakpapier die bij de eerste regen instortten. We groeven kuilen zonder doel. We hadden een keer een vuur aangestoken dat bijna te groot werd, maar Piet had er zand overheen gegooid voordat het echt misging. We hadden afgesproken dat we nooit zouden vertellen wat we achter de bakkerij deden, en voor zover ik weet heeft niemand van ons dat ooit gedaan.

Ik herinner me een middag in de zomer van 1959. Ik was negen jaar. We hadden een kikker gevangen bij de kade — een grote, met gele vlekken op zijn buik — en we debatteerden serieus over wat we ermee zouden doen. Kees wilde hem in zijn mond stoppen om Gerda te laten schrikken. Piet wilde hem mee naar huis nemen. Gerda zei dat we hem gewoon moesten laten gaan. Ik denk dat ik degene was die uiteindelijk zijn hand opendeed en de kikker terug in het water liet glijden, maar ik ben er niet helemaal zeker van. Soms herinnert het geheugen je als een betere versie van jezelf dan je werkelijk was.

Die zomer hadden we ook de kwestie met het raam van meneer Kramer. Meneer Kramer woonde aan het einde van de Keizerstraat en had een appelboom in zijn tuin waarvan de takken over de muur hingen. We namen soms een appel van die takken — niet stelen, zeiden we tegen onszelf, want ze hingen toch over de muur — en op een dag hadden we een appel gegooid naar een tak om er meer los te schudden, en die appel had een boog gemaakt die niemand had voorzien en was recht door het schuifraam van meneer Kramer gegaan. Er was een fractie van een seconde van absolute stilte geweest, en daarna waren we gerend.

Die avond had mijn vader me opgeroepen naar de woonkamer. Hij had blijkbaar al van meneer Kramer gehoord — in een dorp als Harderwijk gaat nieuws sneller dan een jongen kan rennen. Hij zei niets over het raam zelf. Hij vroeg me alleen of ik wist wat de juiste manier was om met zo'n situatie om te gaan. Ik wist het. Ik zei het. De volgende ochtend stond ik met mijn vader voor de deur van meneer Kramer en bood ik mijn excuses aan. Meneer Kramer, die in werkelijkheid een heel vriendelijke man bleek te zijn, zei dat hij een nieuwe ruit al had laten plaatsen en dat ik een eerlijke jongen was. Mijn vader zei niets tijdens de terugweg, maar ik voelde aan zijn hand hoe hij over die stilte dacht.

Willem was inmiddels ook oud genoeg om mee te doen aan onze straatavonturen. Drie jaar jonger, maar niet minder brutaal. Hij was kleiner dan ik en had het handigste stel handen dat ik ooit heb gezien — hij kon dingen maken van niets, van stukken hout en draad en gevonden spijkers. Hij maakte een keer een katapult die zo nauwkeurig was dat Kees hem probeerde te kopen voor zijn volledige voorraad glazen knikkers. Willem verkocht hem niet. 'Zelf gemaakt,' zei hij, 'is altijd meer waard.'

De lantaarnpalen langs de Vischmarkt waren onze eindtijd. Als ze aanflikkerden — eerst oranje, dan geel, dan het vaste witte licht — wisten we dat het tijd was om naar huis te gaan. Mijn moeder stond altijd bij de deur als ik aankwam, niet wachtend maar aanwezig, wat een verschil is dat ik pas als volwassene ben gaan begrijpen. Ze vroeg nooit waar ik was geweest. Ze vroeg hoe het was geweest. Dat is een ander soort vraag.

Als ik terugkijk op die jaren, zie ik een vrijheid die kinderen van nu misschien niet meer kennen. Geen telefoon om je te bereiken, geen camera's die je vastlegden, geen route die je ouders konden volgen. Alleen de straat en de vrienden en de onuitputtelijke vindingrijkheid van kinderen die de hele dag buiten zijn. We leerden dingen die niet op school stonden: dat regen geen excuus is om binnen te blijven. Dat je eerder thuiskomt als je zelf een fout hebt gemaakt dan als iemand anders je heeft verraden. Dat een gewonnen pot knikkers minder waard is dan de vriend tegenover je.

Die lessen zijn gebleven. Misschien zijn ze wel de meest blijvende lessen van mijn leven.

De geest van het team

Ik was tien jaar toen mijn vader me voor het eerst mee nam naar het veld van HVV Harderwijk. Het was een zaterdagochtend in oktober, de lucht laag en grijs zoals die in die tijd van het jaar altijd is langs de Veluweband, en de geur van nat gras en modder hing zwaar boven het terrein aan de Zeeweg. Er stonden al jongens te rennen in hesjes die scheef zaten en schoenen die een maat te groot of een maat te klein waren. De bal was van leer en zwol op bij regen zodat hij harder sloeg dan je verwachtte. Maar van het moment dat ik hem raak schopte en hem de lucht in zag gaan, wist ik dat dit iets was waarvoor ik zou terugkomen.

Trainer Henk Veldkamp was een man van in de vijftig die vroeger zelf gespeeld had voor een club in Apeldoorn en die met de autoriteit van iemand die iets heeft meegemaakt kon vertellen wat er goed en fout was aan je spel. Hij was niet aardig in de zoete betekenis van het woord, maar hij was rechtvaardig, en op het veld is rechtvaardigheid meer waard dan aardigheid. Hij zei altijd: 'Voetbal is een teamsport, en als jij denkt dat jij de held bent, speel jij op het verkeerde veld.' Ik heb die zin meegenomen ver buiten het voetbalveld.

Kees Bakker meldde zich tegelijk met mij aan. Zijn lengte was inmiddels ingehaald door zijn breedte — hij was een stevig gebouwde jongen geworden die zonder moeite een tegenstander van de bal kon houden. Piet Overeem ook, hoewel hij na het eerste seizoen stopte omdat hij op zaterdag zijn vader moest helpen met het net repareren. Ik bleef. En met elke training werd het veld iets vertrouwder, het team iets hechter.

Ons team heette officieel de C-junioren van HVV, maar we noemden onszelf tussen ons 'De Pol', naar het stuk polderland achter het veld waar we

trainden als het eigenlijke veld te modderig was om op te spelen. We hadden een vaste opstelling die Veldkamp had bedacht en die we niet begrepen maar uitvoerden. Ik speelde als rechtsbuiten, wat inhield dat ik snel moest zijn en moest inlopen. Snel was ik. Inlopen moest ik leren.

Er was een jongen in het team die Theo Brands heette. Hij was de beste speler die ik in die jaren heb gezien — niet op de hoogte van een professionele speler, maar voor een elftal van tienjarigen in Harderwijk was hij buitengewoon. Hij kon met beide benen schieten, hij zag de ruimte voor het open was en hij had een soort kalmte onder druk die de rest van ons niet had. Ik keek altijd naar hem als we speelden. Niet uit jaloezie, maar uit bewondering en de behoefte om te begrijpen hoe hij het deed. Theo en ik zijn vrienden geworden op een manier die alleen voetbal kan maken: door naast elkaar te staan in het moment dat het er echt op aankomt.

In de herfst van 1961 speelden we de bekerfinale van het jeugdtoernooi van de gemeente Harderwijk. Ik was elf, Kees ook, Theo net twaalf. We speelden tegen SVH, de andere grote club van de stad, en de wedstrijd was op het hoofdveld van het sportpark aan de Luttekepoortstraat. Er stonden ouders langs de kant — ik zag mijn vader in zijn zondagse jas, zijn handen in zijn zakken, zijn gezicht stil zoals altijd maar zijn ogen volgden elke beweging. Mijn moeder had gezegd dat ze thuis zou blijven maar ik zag haar halverwege de tweede helft toch aankomen lopen over het grindpad, met haar tas over haar schouder en haar wangen rood van het lopen.

We stonden met een goal achter bij rust. Veldkamp zei in de kleedkamer niets over de goal die we hadden weggegeven. Hij zei: 'Jullie spelen een helft voetbal. Dat is meer dan genoeg.' Ik weet niet of het aan die woorden lag of aan het feit dat we gewoon beter waren in de tweede helft, maar we kwamen terug. Theo schoot de gelijkmaker na een corner, en ik — ik kan me nog precies herinneren hoe het voelde — schoot vijf minuten voor tijd de winnende goal van vlak buiten het zestienmetergebied, met mijn mindere linkervoet, en de bal ging niet hard maar raak, langs de keeper die de verkeerde kant op dook.

Het geluid van mijn ploeggenoten die op me af kwamen rennen is een geluid dat ik nooit ben vergeten. Kees Bakker die zijn armen om me heen sloeg en me optilde, ook al was hij niet sterker dan ik. Theo die zijn vuist balde en riep. De rest die van alle kanten kwam. En mijn vader langs de kant die zijn handen uit zijn zakken haalde en klapte — hard, twee keer, meer niet, maar genoeg. Mijn moeder die naast hem stond en lachte op de manier die ze bewaarde voor momenten die echt telden.

We wonnen met 2-1. De beker was van dun metaal en kleiner dan ik had verwacht, en de naam van onze club was erop gegraveerd in letters die nauwelijks leesbaar waren. Veldkamp hield hem eerst omhoog en gaf hem daarna aan Theo, die hem aan mij gaf, die hem aan Kees gaf. We lieten hem rondgaan en iedereen hield hem even vast. Dat was het juiste.

Ik heb nog jaren gevoetbald bij HVV. Als B-junior, als A-junior, later in het eerste elftal van de zaterdagcompetitie. Het niveau werd nooit professioneel en dat hoefde ook niet. Wat ik leerde op het veld aan de Zeeweg was iets anders dan techniek of tactiek: ik leerde hoe het voelt om een groep mensen meer te zijn dan de som van haar delen. Hoe je voor iemand anders kunt rennen zonder dat het voelt als verlies. Hoe een gemeenschappelijk doel mensen samenbrengt die buiten het veld niets gemeen zouden hebben.

Trainer Veldkamp is jaren later gestorven aan een hartaanval, op zijn zeventenzestigste. Ik heb de condoleancebrief die zijn vrouw stuurde nog ergens. Hij stond erin dat Henk altijd had gezegd dat de jeugd van HVV de beste jaren van zijn trainersloopbaan waren. Ik kan me voorstellen waarom. Er is niets zo puur als een jongen die voor het eerst de bal in het doel schiet en niet weet of hij moet lachen of huilen.

Ik deed allebei tegelijk, die zaterdagmiddag in de herfst van 1961. En mijn vader klapte twee keer, hard, langs de kant.

De eerste brommer en meisjes

De puberteit is een land zonder kaart. Je weet dat je er inkomt, maar niemand heeft je verteld hoe je er uitkomt, en de weg erheen en de weg eruit zijn zo verschillend voor iedereen dat de ervaringen van anderen je weinig houvast bieden. Ik was veertien in 1964, en 1964 was een jaar dat zich overal aankondigde als verandering. De Beatles waren op de radio, de televisie begon voorzichtig in de huiskamers te verschijnen, en op straat droegen de jongens die een paar jaar ouder waren dan ik kleding die mijn moeder 'te aanstellerig' vond maar die mij fascineerde.

De brommer was het symbool van die tijd. Niet een motor — dat was voor de echte rebellen en voor jongens wier ouders rijk genoeg waren of onverschillig genoeg — maar een brommer. Een Puch of een Sparta of een Bata-vus, opgetuigd met spiegeltjes en stickers, met het geluid van een nijvere wesp en de geur van tweetaktbrandstof die aan je jas bleef hangen. Mijn neef Dirk had er een: een Sparta met een blauw frame en een zadel dat hij zelf had vervangen door een hoger model. Op die Sparta reed hij elke zaterdagmiddag de Donkerstraat op en neer met een gezicht alsof hij de wereld al begon te begrijpen.

Ik wilde ook een brommer. Dit verlangen was zo sterk dat het bijna pijn deed, op de manier waarop puberverlangens pijn doen: totaal, slopend en volkomen zonder perspectief op de kortere termijn. Ik had geen geld. Mijn vader had zeker niet het geld voor zoiets en ook niet de neiging om het uit te geven. Maar ik was vastbesloten.

Ik werkte dat zomer bij de groenteboer op de Markt. Meneer Visser was een taaie man die om halfzeven begon en om halfzes ophield en verwachtte dat zijn personeel hetzelfde deed. Ik sleepte kratten, schilde uien,

repareerde dozen en deed boodschappen op een oude transportfiets die aan de stuurstang stuurde alsof hij het er niet mee eens was. Elke vrijdag ontving ik mijn loon in een bruine envelop en elke vrijdag legde ik driekwart ervan in de blikken doos onder mijn bed. In december had ik genoeg voor een tweedehands Puch Maxi die te koop stond bij een man in de Keizerstraat.

De Puch was groen, of was ooit groen geweest. De verf was op sommige plekken doorgeslagen naar het metaal eronder en de remmen voelden aan alsof ze twijfelden, maar de motor sloeg aan na drie trappen en dat was genoeg voor mij. Mijn vader bekeek hem zonder commentaar. Mijn moeder zei dat ik altijd een helm moest dragen, wat ik haar beloofde en wat ik zes maanden lang getrouw deed totdat ik ontdekte dat je haar er helemaal slecht van kreeg.

Met de brommer kwamen de vrienden die ik niet had gehad zonder brommer, en de plekken die ik niet kende zonder de vrijheid van twee wielen en een motor. We reden naar Hierden en naar Ermelo, langs de bossen van de Veluwe die in het late middaglicht goud kleurden. We reden op zondagmorgen naar de dijk en keken naar het IJsselmeer en het gevoel van wind en snelheid en de wereld die langs je heen gleed was iets dat ik daarvoor niet had gekend. Het was het gevoel van kunnen gaan.

Kees had inmiddels ook een brommer, een Batavus die hij rood had gespoten met verf van de ijzerhandel. Theo Brands reed een echte Puch met vijf versnellingen en dacht dat hij daarmee een andere status had, wat wij hem lieten geloven. Op warme avonden reden we in een lange rij over de Strandweg, met het water rechts van ons en de bossen links, en soms stopten we bij het campingrestaurant waar een meisje bediende dat Sandra heette en dat ons limonade bracht met een glimlach die iedereen voor zichzelf bedoeld dacht.

De meisjes. Dit is het punt in het verhaal waar een puber vertelt over verliefdheid en verwarring, en ik zal dat niet ontlopen want het was precies dat. Ik was zestien toen ik voor het eerst echt verliefd was, niet op een meisje van school maar op een meisje dat ik zag bij een dansavond in het jeugdhuis aan de Luttekepoortstraat. Ze heette Elly en ze had donker haar en een manier van bewegen op de dansvloer die maakte dat ik een kwartier bij de muur heb gestaan voordat ik de moed had om haar te vragen.

De dansvloer van dat jeugdhuis was van geverfde planken en de muziek kwam uit een pick-up die bediend werd door een jongen van de HBS die zichzelf serieus genoeg nam om er een naam voor te verzinnen. Ik danste niet goed. Ik danste zoals een jongen danst die het geleerd heeft van zijn moeder in de keuken en die pas op het moment zelf bemerkt dat dat niet helemaal overeenkomt met hoe het er in het echt uitziet. Maar Elly danste ook niet perfect en daar voelde ik me beter door.

We hebben drie maanden verkering gehad, Elly en ik. Niet meer en niet minder dan wat twee onzekere zestienjarigen aan kunnen. Ze woonde in Hierden en ik bracht haar op vrijdagavond terug op de Puch, met haar handen om mijn middel in een aanraking die ik nauwkeurig probeerde niet te voelen maar die ik de rest van de week niet vergat. We maakten het uit na een ruzie over iets dat ik me niet meer herinner, wat waarschijnlijk betekent dat het niet zo belangrijk was. Maar ik was er een week slecht van en dat voelde destijds als het einde van iets.

Nu begrijp ik dat het het begin was. Niet van Elly en mij — dat was echt voorbij — maar van het begrijpen dat mensen ingewikkelder zijn dan je denkt als je ze alleen van een afstand ziet. Dat aanraken en zwijgen en ruziemaken en verzoenen dingen zijn die je leert door ze te doen, en niet door erover te lezen. En dat de pijn van een eerste liefde die eindigt ooit een herinnering wordt die je met genegenheid terughaalt, als de hobbel waar je op hebt leren fietsen.

Mijn vader had nooit veel gezegd over meisjes of liefde. Het was geen onderwerp dat mannen van zijn generatie met hun zonen bespraken, althans niet in Harderwijk in de jaren zestig. Maar op een avond, toen ik stilletjes aan tafel zat met de somberte van zestien jaar op mijn gezicht, legde hij zijn hand even op mijn schouder en zei: 'Het komt goed.' Drie woorden, maar ze klonken als iets dat hij wist uit eigen ervaring, en dat was genoeg. De Puch reed ik nog jaren. Langzaam raakte de groene verf meer af, en de remmen werden vervangen en bijgesteld, en op een gegeven moment was de brommer meer lapwerk dan machine. Maar ik reed er op door, langs de Veluwe bossen en de dijken van het IJsselmeer, met Kees naast me op zijn rode Batavus en het gevoel dat de wereld open lag en dat we er alleen maar in hoefden te rijden. Het gevoel van kunnen gaan, dat was het. En dat gevoel is nooit helemaal verdwenen.

De stad lonkt

Er is een moment in het leven van elke jongen uit een kleine stad waarop de horizon hem begint te roepen. Niet luid, niet dwingend — eerder als een toon die je niet kunt thuisbrengen maar die je wel hoort. Voor mij was dat moment de zomer van 1968. Ik was achttien, had net mijn diploma van de mts op zak, en de wereld buiten Harderwijk voelde aan als een plek die ik al kende zonder er ooit te zijn geweest.

Mijn vader had niets tegen Utrecht. Mijn moeder had er alles tegen, maar ze zei het niet direct. Ze zei het via de weg van bezorgde vragen: of ik wel wist hoe duur het leven in de stad was, of ik al had nagedacht over de maaltijden, of ik begreep dat een kamer in Utrecht niet hetzelfde was als een kamer thuis. Ik begreep het niet volledig, maar ik knikte alsof ik het deed. Dat is ook een vaardigheid die je pas later inziet: de kunst van het overtuigend ja knikken als je eigenlijk geen idee hebt.

De kamer had ik gevonden via een advertentie in de Utrechtse krant die bij een studievriend van Theo Brands thuis op tafel lag. Kamers in Utrecht, tweede etage, Wilhelminastraat, f 45,- per maand. Ik had geschreven, teruggestreven gekregen en op een vrijdagmiddag in augustus de trein naar Utrecht genomen met een koffer die mijn moeder had ingepakt met de systematiek van iemand die weet dat ze hem niet terugziet voor de maand voorbij is.

Utrecht was een andere wereld dan Harderwijk. Niet groter in de zin van uitgestrektheid — het centrum was eigenlijk best te overzien — maar groter in de zin van lawaai, beweging en het gevoel dat er overal tegelijk iets gebeurde. De fietsen lagen over de bruggen als aangespoeld wrakhout. De grachten stonden vol woonboten. Op de Oudegracht zaten mensen buiten

te eten bij restaurants die 's avonds nog open waren, wat me verbaasd had als ik het voor het eerst zag — in Harderwijk was na negen uur niemand meer buiten.

Mijn hospita heette mevrouw Voskamp. Ze was een kleine, droge vrouw van in de zestig die het huis aan de Wilhelminastraat beheerde met de strengheid van een havenmeester. Geen bezoek na tien. Geen muziek na negen. Ontbijt was niet inbegrepen maar ze liet het koken van een eitje toe als je daarvoor niet meer dan twee pitten gebruikte. Ze had nog drie andere kamerhuurders: twee studenten rechten en een jongen die bij een drukkerij werkte en die Lou heette en altijd inktplekken op zijn handen had. Lou werd mijn eerste vriend in Utrecht, op de manier waarop burendienst vriendschap maakt: niet door keuze maar door nabijheid, en uiteindelijk is dat niet zo anders.

Mijn werk begon in september. Ik had via het arbeidsbureau een plek gevonden bij een installatiebedrijf aan de Europalaan, waar ik als tekenaar aan de slag kon met de tekeningen voor leidingnetwerken en installatieplannen. Het was niet het werk van mijn dromen — ik had toen nog niet precies geformuleerd wat mijn dromen waren — maar het was werk waar ik goed in was en dat me het gevoel gaf iets bij te dragen. Ik tekende de dag door op een grote tekentafel met een parallelreguleur en een stel potloden van verschillende hardheid, en 's avonds at ik boterhammen op mijn kamer en las ik of keek ik door het raam naar de straat.

Harderwijk miste ik op een manier die ik niet had verwacht. Niet de stad zelf — ik was blij weg te zijn — maar de mensen. Mijn moeder die elke ochtend zong. Mijn vader die zwijgend naast me zat. Willem, die inmiddels zelf op de mts zat en wiens brieven kort maar gevuld waren met het soort humor dat je alleen kunt hebben als je iemand je hele leven kent. Ik schreef terug, elke week, op het velletje bloknotepapier dat ik van mevrouw Voskamp had gekocht voor tien cent per vel.

In de weekenden ontdekte ik Utrecht. Niet als toerist maar als iemand die er woont en die langzaam de laagjes afpelt. De Neude op zaterdag, met de markt en de mensen die er stonden te praten alsof ze de hele dag de tijd hadden. Het Wilhelminapark in de middag, waar oude mannen schaakten aan tafels van steen. De Janskerkhof op zondagochtend, stil en bijna verlaten, met het geluid van een klok die sloeg en weergalmde tussen de gevels.

Ik leerde de stad kennen zoals je een nieuw persoon leert kennen: door er steeds meer tijd mee door te brengen, totdat de vertrouwdheid groeit.

Lou nam me in oktober mee naar een café aan de Oudegracht dat De Poort heette en dat een bruine ruimte was vol rook en praat en mensen die elkaar kenden van plekken die ik nog niet kende. We dronken bier dat goedkoper was dan in Harderwijk en we spraken met mensen die ideeën hadden over dingen waar ik nog niet over nagedacht had: politiek, muziek, hoe de maatschappij in elkaar zat en hoe ze zou moeten. Ik luisterde meer dan ik sprak, wat me niet zo veel nadeel bracht als je zou denken. Luisteren is ook een manier van de wereld leren kennen.

Die eerste winter in Utrecht was koud en vochtig, zoals winters in Utrecht altijd zijn, met mist die van de grachten opstijgt en alles iets zachter maakt dan het is. Ik kocht een dikke jas op de markt en leerde hoe ik op een tweedehands fiets door de stad moest navigeren zonder omver gereden te worden door de trams op de Catharijnesingel. Ik leerde hoe ik in mijn eentje kon eten zonder me eenzaam te voelen, wat een kunst is die je niet leert als je altijd mensen om je heen hebt.

Met kerst ging ik terug naar Harderwijk. Mijn moeder had de kamer opgelaten alsof ik nooit weg was geweest, wat me op een manier ontroerde die ik niet kon uitleggen. Aan tafel zat alles zoals het altijd had gezeten: mijn vader aan het hoofd, mijn moeder naast het aanrecht, Willem schuin tegenover mij. We aten erwtensoep en rollade en Willem vertelde over zijn jaar op de mts met een droge grappigheid die mijn vader deed glimlachen. Ik keek naar hen en dacht: dit is de plek waar ik vandaan kom. En ik dacht daarna: en toch is Utrecht inmiddels ook van mij.

Dat is misschien het mooiste wat een mens kan beseffen: dat thuis niet één plek is, maar een eigenschap die je leert toe te kennen aan de plekken die jou vormen. Harderwijk had me gemaakt. Utrecht begon me te vormen. En er zouden nog meer plekken komen. Maar die wist ik toen nog niet.

Oogcontact bij de gracht

Ze heette Ans. Niet het meisje met de vlechten van het schoolplein — een andere Ans, een heel andere. Ans de Vries, en ik leerde haar naam pas nadat we al een halfuur met elkaar hadden gesproken, wat een teken is dat het gesprek goed was.

Het was een zaterdagmiddag in april 1969. Utrecht had die dag het licht aangedaan dat het bewaart voor de maanden dat het er klaar voor is: helder, laag, met een warmte die je verrast omdat je vergeten bent hoe dat voelt na de winter. Ik liep langs de Oudegracht, niet met een doel maar met de ontspannen doelloosheid van iemand die gewend is geraakt aan de stad. Lou had gevraagd of ik meeding naar een feestje van een collega, maar ik had gezegd dat ik misschien later zou komen. Ik was niet in de stemming voor feestjes. Ik was in de stemming voor de gracht.

Ze stond bij de lage brug over het Janskerhof, met haar rug naar me toe en een boek in haar handen dat ze leek te lezen terwijl ze tegelijk naar het water keek — een combinatie die me nieuwsgierig maakte. Ze had lichtbruin haar dat net tot haar schouders reikte en ze droeg een blauwe jas die iets te groot was en waarvan de mouwen een beetje over haar handen vielen. Ik liep langs haar en keek naar het boek. Multatuli. Ik vertraagde mijn pas.

'Is het goed?' vroeg ik. Ik weet niet meer precies hoe ik het vroeg — of ik het zei terwijl ik doorliep, of terwijl ik stopte — maar ze reageerde zonder te schrikken, alsof ze de vraag al had verwacht. Ze zei dat ze het voor de tweede keer las. Ik zei dat dat een goed teken was voor een boek. Ze zei dat het ook een teken kon zijn dat je de eerste keer niet had opgelet. Ik lachte,

en zij ook, en op de een of andere manier waren we daarna gewoon aan het praten.

We liepen. Niet met een doel, op de manier waarop mensen lopen als het gesprek de route bepaalt. We liepen de Oudegracht af richting de Viebrug, terug over de Lijnmarkt, door de Zadelstraat waar de gevels zo dicht op elkaar stonden dat het licht een smalle strook was boven je hoofd. Ze vertelde dat ze in Utrecht was voor haar opleiding aan de sociale academie en dat ze oorspronkelijk uit Amersfoort kwam, een stad die ik kende van de naam op de bus maar niet van eigen bezoek. Ik vertelde over Harderwijk en het installatiebedrijf en de kamer bij mevrouw Voskamp met haar regels over de kookpitten.

Het was geen filmisch moment. Er klonk geen muziek, het licht veranderde niet dramatisch, er vloog geen duif op uit een dakgoot op het moment dat onze blikken elkaar kruisten. Wat er was, was eenvoudiger en duurzamer: het gevoel van iemand die luistert op een manier die je het gevoel geeft dat wat je zegt de moeite waard is. Ans luisterde zoals weinig mensen luisteren — niet om te antwoorden, maar om te begrijpen. Dat merkte ik al in het eerste uur, en het is een eigenschap die ik in de jaren die volgden duizend keer meer zou waarderen.

We eindigden bij een klein café aan de Drift dat ik niet eerder was binnengegaan maar dat er altijd druk uit had gezien. Het heette Het Witte Paard, wat een naam was die nergens op sloeg want er was geen paard te zien, wit of anderszins, maar het was warm en de koffie was sterk en we zaten aan een tafeltje bij het raam en keken naar de mensen die buiten langsliepen terwijl het middaglicht langzaam de kleur van de middag aannam.

Ze had een manier om haar hoofd een beetje schuin te houden als ze luisterde, waardoor het leek alsof ze de woorden van een andere hoek probeerde te bekijken. Ze lachte niet makkelijk maar wel volledig — als ze lachte, lachte ze met haar hele gezicht, niet met het voorzichtige glimlachje dat veel mensen inzetten als ze niet zeker zijn of iets grappig mag zijn. Ze had een mening over Multatuli en een mening over de nieuwbouwwijken die Utrecht aan het bouwen was en een mening over de vraag of koffie sterker of zwakker moest worden gezet, en al die meningen waren niet per se de mijne maar ze waren altijd ergens op gebaseerd.

Ik vroeg haar naam pas toen we afscheid namen bij de Catharijnesingel, waar onze routes uiteen gingen. Ze zei Ans de Vries. Ik zei John Sanders.

We schudden elkaar de hand, wat achteraf gezien een beetje formeel was voor twee mensen die twee uur lang over van alles hadden gepraat, maar het was 1969 en je gaf elkaar de hand. Ze liep de Catharijnesingel op en ik keek haar na totdat ze de hoek om was. Daarna liep ik terug naar de Wilhelminastraat met het gevoel dat de dag iets had opgeleverd wat ik nog niet kon benoemen maar wat ik ook niet kwijt wilde.

Ik vroeg Lou die avond of hij wist waar de sociale academie was. Lou keek me aan met de uitdrukking van iemand die een conclusie trekt die hij niet hardop uitspreekt, en zei dat die aan de Koningsbergerstraat was. Ik dankte hem en zei niets meer. Lou zei ook niets meer, maar hij glimlachte op een manier die ik hem nooit helemaal vergeven heb.

Een week later schreef ik haar een briefje. Niet romantisch, niet direct — ik vroeg of ze zin had in een kop koffie, voor het geval het bij Het Witte Paard slechter was dan ze zich herinnerde en ze een tweede mening wilde. Ze schreef terug dat ze de koffie daar eigenlijk best goed had gevonden maar dat een tweede mening altijd nuttig was.

We dronken koffie. En daarna nog een keer. En daarna liepen we op een avond weer langs de gracht, maar ditmaal was het donker en de lantaarns wierpen hun licht in het water en ze vertelde over haar vader die ziek was geweest en beter was geworden en hoe dat hun gezin veranderd had. Ik luisterde op de manier die zij mij had laten zien. En op een punt in dat gesprek, zonder aanleiding of aankondiging, pakte ze mijn hand vast terwijl we liepen. Niet als gebaar van romantiek maar als gebaar van vertrouwen.

Dat was het moment dat ik wist. Niet dat het altijd goed zou gaan, niet dat er nooit moeilijke tijden zouden komen — dat weet je nooit op zo'n moment. Maar dat dit iemand was naast wie ik wilde lopen. Zo simpel was het. En zo blijvend.

De eerste eigen sleutel

We woonden een jaar lang in twee aparte kamers voordat we besloten dat het tijd was voor één gezamenlijke deur. Het was 1971. Ans had haar opleiding afgerond en werkte inmiddels bij een bureau voor maatschappelijk werk in Utrecht. Ik was inmiddels twee jaar in dienst bij het installatiebedrijf en had wat gespaard. We keken naar appartementen op de manier waarop je kijkt naar iets waarvan je niet zeker weet of je het je kunt veroorloven maar waarvan je weet dat je het gaat doen.

Het appartement dat we vonden was aan de Van Asch van Wijckstraat, vlak bij het Wilhelminapark. Tweede etage, voordeur met een messing brievenbus die niemand ooit had gepoetst, drie kamers waarvan één zo smal was dat hij alleen als berging bruikbaar was, en een keuken met een gasfornuis dat bij het aansteken klonk als iemand die diep adem haalt voor een duik. De muren waren geel gevonden — niet geel als keuze maar geel als resultaat van jaren roken door een vorige huurder die zijn naam niet had achtergelaten maar zijn smaak wel. We besloten te schilderen.

Het schilderen duurde een heel weekend en een deel van de maandag erna. Ans wilde de woonkamer wit, wat ik verstandig vond maar minder interessant. Ik stelde groen voor voor de slaapkamer, wat zij minder verstandig vond maar toch toeliet. We kochten verf bij de bouwmarkt aan de Churchillaan en sleepten die in plastic tassen via de trap naar boven. Ans schilderde met de zorgvuldigheid van iemand die op de kleuterschool heeft geleerd dat je binnen de lijntjes blijft. Ik schilderde met de snelheid van iemand die het resultaat wil zien. Samen kwamen we ergens in het midden uit.

De meubels kwamen van de kringloopwinkel aan de Gansstraat, van vrienden die iets kwijt wilden, en van mijn ouders die bij hun bezoek een station wagen hadden gehuurd en er een bank in hadden geladen die al in de woonkamer van de Vischmarkt had gestaan zolang ik me kon herinneren. Mijn moeder had hem opnieuw bekleed in een stof die ze zelf had uitgekozen: een donkergroen velours dat ze 'deftig' vond. Ans had niets gezegd, wat bij Ans betekende dat ze het er niet mee eens was maar er vrede mee had. De bank staat nog steeds ergens, denk ik, hoewel niet meer bij ons. Mijn vader en Willem hadden geholpen met het sjouwen. Mijn vader zei weinig maar droeg veel, op de manier waarop hij alles deed. Willem had een doffe spiegel gevonden bij het grof vuil op de Vinkenburgstraat en had hem meegenomen als cadeau. Hij hing er een lint om en zei dat het een 'authentiek meubel' was. Ans had hem bedankt met een warmte die ze niet iedereen gaf, en ik zag dat Willem daar blij van werd op een manier die hij niet liet merken maar die ik kende van vroeger.

De eerste avond dat we er echt woonden — de verhuisdozen waren leeg, de bank stond op zijn plek, de witte muren van de woonkamer roken nog naar verf — zaten we met twee glazen rode wijn op die donkergroene bank en keken naar de kamer die nu van ons was. Buiten reed de tram. Boven ons liep iemand heen en weer in een ritme dat we de volgende maanden zouden leren herkennen als de avondroutine van onze bovenbuurman, een musicoloog die tot in de late avond doctoraatsliteratuur las en daarna pacing ging als hij erover nadacht. We zeiden niet veel. Het was het soort stilte dat je deelt als je allebei hetzelfde voelt maar geen van beiden de behoefte heeft om het onder woorden te brengen.

Het leven in het appartement aan de Van Asch van Wijckstraat had een ritme dat ik tot op de dag van vandaag als een van de mooiste uit mijn leven beschouw. Niet omdat het bijzonder was, maar juist omdat het dat niet was. We stonden op, we aten samen ontbijt aan de kleine tafel bij het raam dat uitzag op de straat, we gingen elk onze kant op en kwamen 's avonds terug. We kookten om beurten, met meer of minder resultaat afhankelijk van wie er kookte — Ans was beter in soep, ik was beter in aardappels. We aten bij vrienden, we ontvingen vrienden. We maakten in het weekeinde wandelingen door het park of fietsten naar Amelisweerd.

Lou was onze meest vaste gast. Hij was inmiddels getrouwd met een vrouw die Ineke heette en die het moeilijk had met het feit dat Lou elke

vrijdagavond bij ons aan tafel wilde zitten, maar Lou had uitgelegd dat wij zijn beste vrienden waren en Ineke had daar uiteindelijk vrede mee gevonden. Ze kwamen samen, Ineke en Lou, en Ineke bleek na enkele bezoeken een vrouw te zijn met een scherpe humor die ze goed verborg achter een serieus gezicht, wat haar in mijn ogen alleen maar interessanter maakte. Theo Brands was op dat moment in Rotterdam gaan wonen voor zijn werk bij een ingenieursbureau. We zagen hem minder, maar als hij langskwam was het alsof hij nooit weg was geweest — dat eigenschap hebben vrienden die je lang genoeg kent. Hij bracht altijd Rotterdams brood mee en vertelde over de stad met de enthousiaste buitenstaandersblik van iemand die er nog niet helemaal van overtuigd is maar wel bereid is overtuigd te worden.

Ans en ik trouwden in de herfst van 1972 in het stadhuis van Utrecht, een dinsdagochtend, met alleen de directe familie en Lou en Ineke als getuigen. Geen groot feest — dat wilde geen van ons. Mijn moeder had een hoed opgezet die ze speciaal voor de gelegenheid had gekocht en die ze nooit meer heeft gedragen. Mijn vader had zijn enige pak aan. Willem stond achter me en fluisterde op het moment dat de ambtenaar begon te spreken dat ik mijn das scheef had. Ik deed hem recht.

Na afloop aten we met z'n allen in een restaurant aan de Oudegracht. Mijn vader hield een korte toespraak die hij had opgeschreven op een velletje papier dat hij de hele maaltijd in zijn borstzakje had bewaard. Hij zei dat hij blij was dat ik een vrouw had gevonden die net zo goed kon luisteren als hij kon zwijgen, en dat dat een zeldzame combinatie was. Iedereen lachte. Ans pakte mijn hand onder de tafel.

De sleutel van het appartement aan de Van Asch van Wijkstraat had ik laten namaken bij de sleutelmaker op de Lange Viestraat, zodat we er allebei een hadden. Dat klinkt praktisch, en dat was het ook. Maar op de dag dat ik hem aan Ans gaf — gewoon, op een doordeweekse avond, 'hier is jouw sleutel' — had ze hem een moment vastgehouden zoals je iets vasthoudt dat meer gewicht heeft dan het lijkt. Ik begreep dat. Een sleutel is een begin. Van alles wat nog komen moet.

De horizon van Rotterdam

Rotterdam riekt naar ambitie. Dat klinkt als een cliché, maar clichés bestaan omdat ze ergens op gebaseerd zijn, en Rotterdam in de vroege jaren zeventig was een stad die zichzelf opnieuw uitvond met de vastberadenheid van iemand die een tweede kans heeft gekregen en besloten heeft er alles uit te halen. De havens groeiden. De Maasvlakte was in aanbouw. De skyline veranderde elk jaar van silhouet. En voor iemand die in de installatietechniek werkte, was dit de plek om te zijn.

Theo Brands had me gewezen op de vacature bij Van Houten & Partners, een ingenieursbureau dat gespecialiseerd was in industriële installaties en dat zocht naar iemand met mijn achtergrond en mijn jaren ervaring. Ik had gesolliciteerd met de voorzichtigheid van iemand die een stap overweegt maar nog niet zeker weet of hij de sprong wil maken, en tot mijn eigen verrassing was ik aangenomen. Het salaris was een stuk beter dan wat ik in Utrecht verdiende. De functie was een niveau hoger. En Rotterdam lag honderd kilometer van Utrecht.

Ans en ik bespraken het aan de tafel bij het raam, met de restanten van het avondeten nog op het bord. Ze had vragen — goede, scherpe vragen — over de toekomst van haar eigen werk, over wat dit betekende voor het appartement, over hoe we zouden omgaan met de afstand als we voorlopig niet allebei konden verhuizen. Ik had geen antwoorden op al haar vragen, maar ik had het gevoel dat dit een kans was die je niet twee keer kreeg. Ans kende me goed genoeg om dat te zien. Ze zei dat we het moesten proberen.

Van Houten & Partners had zijn kantoor aan de Boompjes, langs de Maas, in een gebouw dat in de jaren vijftig was neergezet met de architectonische durf van een tijdperk dat geloofde in de toekomst. De werkruimte was

groot en licht, met rijen tekentafels die overdag werden verlicht door het water van de Maas dat zijn glinstering via de ramen naar binnen stuurde. Mijn directe chef heette Cornelis van der Berg — Cor voor iedereen die hem langer dan een week kende — en hij was een van die mensen die alles over hun vak weten en precies weten hoeveel ze weten, maar die dat niet als wapen gebruiken. Hij leerde me meer in dat eerste jaar dan ik in de drie jaar daarvoor had geleerd.

De eerste maanden pendelde ik. Utrecht op vrijdagavond, Rotterdam op zondagavond, de IC op het spoor dat langs de Hollandse polders liep waar het licht 's avonds zo laag hing dat de lucht en het land bijna hetzelfde kleur hadden. Ik kende die trein van buiten en vanbinnen. Ik kende de conductrice die elke maandagochtend op het traject reed en die me na drie weken begon te groeten. Ik kende de vaste gezichten van de forensen die dezelfde rit maakten als ik, ieder met zijn eigen reden en zijn eigen bestemming.

Theo en ik woonden tijdelijk in hetzelfde pension in de Bergselaan, wat de pendeltijd verkortte maar de aanpassingstijd verlengde. Theo had zijn gewoontes en ik had de mijne en in een pension met dunne muren en een gedeelde badkamer word je snel van elkaars gewoontes bewust. We zijn er hechter van geworden. Je kunt niet jarenlang elkaars ochtendhumeur meemaken zonder een soort vertrouwdheid te kweken die verder gaat dan vriendschap alleen.

Rotterdam was lawaaiig en snel en onsentimenteel op een manier die ik waardeerde omdat het mijn eigen tempo was op het werk. Er werd niet lang nagedacht over of iets moest — er werd nagedacht over hoe het moest, en dan werd het gedaan. De haven werkte dag en nacht. De kranen langs de kade bewogen onophoudelijk. Het gevoel dat je ergens bij was, dat het ertoe deed wat je deed — dat was Rotterdam in die jaren. En ik was er middenin.

Ans verhuisde naar Rotterdam in de herfst van 1974. Ze had een nieuwe baan gevonden bij een instelling voor maatschappelijk werk in Rotterdam-Zuid en we huurden een flat in Kralingen, op de derde etage van een gebouw dat uitzicht bood op het Kralingse Bos. Het was een andere flat dan de Van Asch van Wijkstraat — groter, moderner, minder karakter maar meer ruimte — en we vulden hem op dezelfde manier als we altijd deden: met wat we hadden en met wat we ons konden veroorloven en met de wetenschap dat de ruimte zelf minder telde dan wie er in woonde.

Lou en Ineke kwamen op bezoek in november van dat jaar. Lou stond op het balkon uit te kijken over het bos en zei dat Rotterdam hem aan de toekomst deed denken, wat een opmerking was die ik hem nooit volledig uitgelegd heb gekregen maar die ik begreep. Er was iets in de energie van die stad — de kranen, de gebouwen in aanbouw, de mensen die liepen met de doelgerichtheid van mensen die weten waar ze naartoe gaan — dat naar voren wees. Naar wat er nog komen zou.

Cor van der Berg gaf me in 1975 de leiding over een team van vier tekenaars en een projectingenieur. Het was mijn eerste leidinggevende rol en ik onderschatte aanvankelijk wat het van me vroeg. Ik wist hoe ik goed werk moest leveren. Ik wist minder goed hoe ik anderen moest helpen goed werk te leveren. Dat verschil leerde ik in die jaren: dat de beste leider niet degene is die het beste kan, maar degene die het beste kan brengen in de mensen om hem heen.

Er waren avonden dat ik laat thuiskwam, als de deadlines drukten en de tekeningen niet wilden kloppen. Ans had dan al gegeten maar wachtte altijd met een bord dat nog warm was, op het fornuis, en ze vroeg hoe het was gegaan op een toon die niet oordeelde over hoe laat het was. Dat is iets wat ik haar nooit volledig heb bedankt, geloof ik. De vanzelfsprekendheid waarmee ze er was.

Rotterdam heeft me gevormd op een manier die ik pas later volledig begreep. Het leerde me dat hard werken niet hetzelfde is als goed werken, en dat goed werken niet hetzelfde is als slim werken. Het leerde me dat een stad die van zichzelf houdt haar bewoners iets geeft dat je niet koopt: het gevoel deel uit te maken van een groter geheel. En het leerde me, boven alles, dat de horizon die je ziet vanuit de Boompjes over de Maas — breed, laag, eindeloos — een ding is dat je niet moe van wordt.

Ik keek er elke ochtend naar voordat ik naar binnen ging. Gewoon even. De rivier, het licht, de dag die begon. Dat kostte me dertig seconden en het gaf me iets mee voor de rest van de dag. Ik doe het nog steeds, al is de horizon nu een andere.

De zenuwen van een vader

Er zijn dingen in het leven waarop je je kunt voorbereiden en dingen waarop je dat niet kunt. Een kind krijgen behoort tot de tweede categorie, al zijn er mensen die je vertellen dat het de eerste is. Ze vertellen je over de slaapttekorten en de luiers en de veranderingen in je relatie en de manier waarop je leven van structuur verandert. Ze vertellen je dit met de welgemeende overtuiging van mensen die het zelf hebben meegemaakt en die oprecht geloven dat woorden de voorbereiding zijn. Maar geen enkel woord had me kunnen voorbereiden op het moment dat ik mijn dochter voor het eerst vasthield.

Ans was op een donderdagochtend in maart 1976 begonnen met weeën, eerder dan verwacht maar niet zo vroeg dat het alarmerend was. We waren naar het Dijkzigtziekenhuis gegaan in een taxi die ik had gebeld met handen die ik probeerde kalm te houden maar die een lichte trilling vertoonden die de taxichauffeur me niet aankeek over, wat ik hem dankbaar voor was. Ans was rustiger dan ik. Ze had bij de bevalling haar eigen tas gepakt en had in de taxi gezeten met de geconcentreerde stilte van iemand die weet wat er moet gebeuren en zich daar op instelt.

Ik zat in de wachtkamer. Dat was wat vaders deden in 1976 — je zat in de wachtkamer en je wachtte en je las tijdschriften zonder ze te lezen en je dronk koffie die je niet wilde maar die je dronk omdat de handen iets moesten doen. Er zat een andere man in de wachtkamer die ook wachtte. We keken naar elkaar met de herkenning van twee mensen die hetzelfde doormaken en we zeiden niets, want er viel niets te zeggen. Na een tijd stond hij op en verdween hij door een deur en daarna was ik alleen.

De verpleegkundige die me ophaalde heette zuster Hendrika en ze had het gezicht van iemand die deze gang al duizend keer had gemaakt. Ze zei: 'U heeft een dochter.' Ze zei het neutraal en warm tegelijk, op de toon van een mededeling die ze had geleerd groot te zijn. Ik heb op dat moment niet gehuild. Ik stond op en liep mee door de gang en ik voelde me heel merkwaardig licht, alsof de zwaartekracht voor even iets anders met me van plan was.

Ans lag in een bed bij het raam. Ze zag er moe uit op een manier die ik nog nooit op haar gezicht had gezien, maar ook anders — anders dan moe, meer dan moe, met iets erin dat ik geen naam voor had. Ze had het kind in haar armen. Het kind was klein en rood en had haar ogen gesloten en bewoog haar handen in trage, onzekere gebaren alsof ze alvast oefende. Ans keek naar me en ik keek naar haar en naar het kind en ik wist op dat moment niet goed meer wat voor volgorde de dingen hadden of hadden gehad.

We noemden haar Lisa. De naam hadden we in de maanden daarvoor uitgekozen op een avond aan de keukentafel, met een lijst die we allebei hadden gemaakt zonder overleg en die we daarna hadden vergeleken. Lisa stond op allebei de lijsten. Dat leek ons een teken.

Ik hield haar vast voor het eerst in de middag, nadat de verpleegkundige had laten zien hoe je een baby vasthoudt — een demonstratie die ik aandachtig volgde en onmiddellijk vergat zodra ze het kind in mijn armen legde, omdat het houden van een baby iets is dat je niet leert van een demonstratie maar van het doen. Ze was zo licht. Ik had verwacht dat ze zwaarder zou zijn, op de een of andere manier, alsof het gewicht van een mens in de toekomst al aanwezig zou zijn. Maar ze was licht, en ze rook naar iets dat ik niet kende maar dat ik daarna altijd zou herkennen.

Lisa keek naar me. Of ze keek in mijn richting — pasgeboren baby's zien nog niet scherp, dat weet ik nu, maar het voelde als kijken. En in dat moment veranderde er iets in me dat ik niet meer terug heb kunnen draaien en dat ik ook niet terug heb willen draaien. Ik was niet meer alleen mezelf. Ik was ook de man wiens kind dit was. De man die dit kind zou moeten beschermen, begeleiden, loslaten, terugvinden, loslaten opnieuw. Dat begreep ik allemaal al op dat eerste moment, al kon ik het op dat moment niet zo formuleren.

Cor van der Berg belde me de volgende dag op kantoor. Ik had een bericht achtergelaten dat ik er niet zou zijn. Hij zei: 'Gefeliciteerd, Sanders. En onderhoud: de eerste week is chaos, de tweede week is systeem, de derde week vergeet je hoe het was daarvoor.' Hij had gelijk over de chaos en het systeem. Hij had ook gelijk over het vergeten.

Mijn vader belde vanuit Harderwijk. Hij feliciteerde me op zijn eigen manier: 'Jongen toch.' Meer niet. Maar in die twee woorden zat iets dat ik herkende als trots, als verrassing, als de bevestiging dat er een lijn liep van hem naar mij en nu van mij naar Lisa, en dat die lijn iets was dat woorden niet helemaal konden beschrijven maar dat beide kanten van het gesprek voelden.

Willem stuurde een telegram. In een telegram moest je zuinig zijn met woorden, en Willem was zuinig: GEFELICITEERD OOM WILLEM. Ik heb dat telegram bewaard.

In de weken daarna leerde ik wat slaaparmoede was — niet als begrip maar als toestand. Lisa sliep in periodes van twee tot drie uur en vroeg daarna om aandacht op een manier die geen ruimte liet voor uitstel of onderhandeling. Ans en ik verdeelden de nachten en de ochtenddiensten, en we waren 's ochtends aan de ontbijttafel mensen die samen iets hadden meegemaakt maar er nog niet helemaal van bij waren bijgekomen. We dronken veel koffie. We lachten ook veel, op de uitgeputte manier van mensen die te moe zijn voor ernst.

Er is iets merkwaardigs aan hoe een kind de ruimte vult die het inneemt. Lisa was klein, maar ze was overal tegelijk aanwezig — in de kamer die we voor haar hadden ingericht, in de gesprekken die we voerden, in de aandacht die we gaven en de aandacht die we ontvingen van mensen die langskwamen om haar te zien. Ze was het middelpunt geworden van alles, en dat voelde niet als verlies van wat ervoor was maar als toevoeging aan wat we al hadden. Ze was van ons, en we waren van haar, en dat was de simpelste en tegelijk de meest ingrijpende verandering van mijn leven.

Ik had altijd gedacht dat ik zou weten wanneer ik een volwassene was geworden. Dat er een moment zou zijn waarop je het voelde. Maar het is niet zo gegaan. Ik werd volwassen in kleine stappen, op kleine momenten. En misschien was het moment dat Lisa voor het eerst keek in mijn richting, in die kamer in het Dijkzigtziekenhuis, met haar kleine handen die oefenden

in de lucht — misschien was dat het moment dat dichterbij dat gevoel kwam dan al het andere.

Ik was de beschermer geworden. Ik wist nog niet hoe. Maar ik wist dat ik het zou leren.

Zondagen op de fiets

Er zijn periodes in een leven die je pas ten volle begrijpt als ze voorbij zijn. De jaren dat Lisa klein was en later haar broer Maarten erbij kwam, zijn zo'n periode. Ik heb ze geleefd met alle aandacht die ik had — en soms met minder aandacht dan ik had moeten geven, want het werk vroeg ook zijn deel — maar ik heb ze niet ten volle begrepen. Ik begreep ze later, als beelden die langzaam scherper worden in het geheugen naarmate de afstand groeit.

Maarten werd geboren in 1979, drie jaar na Lisa. Hij was een rustiger kind dan zijn zus — Lisa had al vroeg een karakter dat de ruimte vulde die beschikbaar was en ook de ruimte die dat niet was, terwijl Maarten op zijn eigen tempo door de wereld ging en zich niet leek te haasten om indruk te maken. Ze waren een mooi paar, die twee. Lisa de voorhoede, Maarten de betrouwbare achterhoede. Later zouden ze het zelf ook zo beschrijven.

De zondagen behoorden aan de fiets. Dat was geen bewuste beslissing maar een gewoonte die was gegroeid uit de eenvoudige logica van twee werkende ouders die in het weekend tijd wilden maken voor de kinderen zonder dat die tijd gepland of duur hoefde te zijn. We fietsten vanuit Kralingen naar het bos, of langs de Rotte naar het noorden, of op een stoere dag helemaal naar Delft en terug. Lisa had een kinderzitje achterop mijn fiets totdat ze zelf kon fietsen, en daarna reed ze naast me met de geconcentreerde blik van een kind dat net heeft geleerd dat evenwicht iets is dat je hebt totdat je het niet meer hebt.

Ans reed altijd een beetje voor me uit, wat haar gewoonte was ook in andere opzichten: ze zag de dingen iets eerder dan ik en ze wachtte dan geduldig tot ik had bijgehaald. Maarten reed naast haar en maakte haar aan

het lachen met de dingen die hij zei, die altijd net iets scheef waren ten opzichte van de werkelijkheid maar die daardoor precies raak waren. Ik reed achteraan en keek naar mijn gezin en dacht niets bijzonders, of misschien dacht ik alles tegelijk, wat op hetzelfde neerkomt.

De boterhammen met kaas waren vaste prik. Ans pakte ze in op zaterdagavond al – boterhammen in vetvrij papier, een appel elk, een thermoskan met thee – en we stopten ergens waar het kon, op een bankje of op een kleed dat we meehadden op de bagagedrager. Lisa vond het eten buiten het allerleukste onderdeel van de tocht, meer dan het fietsen zelf. Ze at haar boterham met de plechtigheid van iemand die een ritueel verricht, en als ze klaar was begon ze onmiddellijk over wanneer we het volgende keer zouden gaan.

Op een zondag in de zomer van 1984 fietsten we naar de Kinderdijk. De molens stonden er zoals ze al eeuwen hadden gestaan, roerloos en tegelijk vol potentie, en het licht op het water van de poldersloten was het licht van een Nederlands zomermiddagschilderij – goud en laag en breed. Lisa was acht en Maarten vijf. We stonden bij de eerste molen en ik tilde Maarten op mijn schouders zodat hij de wieken kon zien draaien, want er stond die dag genoeg wind. Hij hield mijn handen vast met zijn kleine handen en ik voelde zijn gewicht en zijn opwindings tegelijk en dacht: dit is het. Dit is precies het.

Ik had het niet hardop hoeven zeggen. Ans keek opzij naar me en ik zag aan haar blik dat ze hetzelfde dacht. We hoefden er geen woorden aan te geven. Na zoveel jaar samen weet je wanneer de ander op hetzelfde punt staat als jij, ook zonder dat er gesproken wordt.

Lisa begon op een gegeven moment harder te fietsen dan ik. Dat is het moment dat je niet verwacht maar dat onvermijdelijk komt: je dochter van tien die je fietsend voorbijgaat met de onbewuste moeiteloosheid van een jong lichaam in de groei. Ik liet haar gaan. Ze keek niet om. Dat was goed. Je kinderen moeten je voorbij kunnen rijden zonder dat ze zich afvragen of je er moeite mee hebt.

Maarten was de technische van de twee. Als zijn fiets een bandje had of zijn ketting eraf was gesprongen, wilde hij het zelf oplossen. Hij stond dan gebogen over zijn fiets met het geconcentreerde front van zijn vader, en als het lukte keek hij op met een blik van rustige tevredenheid. Als het niet lukte vroeg hij om hulp zonder dat het voelde als overgave – hij had het

geprobeerd, dat telde. Ik herkende dat van Willem, mijn broer, die ook altijd dingen zelf eerst wilde maken.

Die zondagen leerden me iets over de verhouding tussen doen en zijn. Op het werk was ik altijd bezig met het volgende: het volgende project, de volgende deadline, de volgende stap in de planning. Op de fiets was er alleen het nu — het asfalt onder de wielen, de wind van voren of van achteren, het geluid van mijn kinderen een stuk voor me of naast me. Ik heb nooit yoga gedaan of gemediteerd of andere dingen die mensen doen om in het moment te zijn. Ik had de fiets.

De kinderzitjes verdwenen, de kleine wieltjes aan de achterwiel verdwenen, de termoskan maakte plaats voor bidon, en de boterhammen met kaas werden langzaam ingeruild voor een broodje van de bakker onderweg. Maar de zondagen bleven. Tot ver in de middelbare schooltijd fietsten we samen, met een regelmaat die minder werd maar nooit helemaal opviel. En als ik nu aan die jaren denk, dan is het eerste beeld dat opkomt niet een bijzondere dag maar gewoon een doorsnee zondag: de wind, het licht, het geluid van vier fietsen op het fietspad. En het gevoel dat dit genoeg was. Meer dan genoeg.

De dagelijkse sleur en de lach

Een gezin is geen idylle. Dat is het belangrijkste dat ik heb geleerd van de jaren dat wij er een waren, en tegelijk het meest geruststellende. Een gezin is een werkelijkheid, met alle rommeligheid en herhaling en kleine irritaties die bij de werkelijkheid horen. En juist daarin — in de dagelijkse dingen die je samen doorstaat, niet de uitzonderlijke maar de gewone — zit de echte hechtheid.

De zwemles was elke zaterdagochtend om half negen. Dat wil zeggen: de zwemles was om half negen, wij waren om kwart voor negen op het parkeerterrein van het zwembad aan de Berglustlaan als alles goed ging, wat ongeveer drie op de vijf keer het geval was. De overige twee keer waren er schoenen die niet konden worden gevonden, een rugzak die thuis was gebleven, een broek die vies was en gewassen had moeten worden maar niet was gewassen. Ik was degene die op dat soort momenten de auto had moeten keren, of het trappenhuis in had moeten rennen, of Lisa de ene schoen had laten dragen terwijl ik op zoek ging naar de andere.

Ans was kalmer in de ochtendchaos dan ik. Zij had een systeem, zij legde dingen de avond ervoor klaar, zij dacht een stap verder dan het moment zelf. Ik werkte meer op het moment en reageerde op wat er was, wat efficiënt voelde maar dat niet was. We hebben dat vaak besproken, niet ruzieachtig maar eerlijk, en langzaam hebben we een manier gevonden die van ons allebei iets nam en ons allebei iets gaf. Dat is ook hoe een huwelijk werkt: je leert van de ander de dingen die je zelf niet hebt, en je geeft de ander de dingen die jij wél hebt.

De rapporten kwamen twee keer per jaar. In het begin van de basisschooltijd waren het simpele woordjes — 'Lisa doet het goed en is nieuwsgierig' —

en later werden het cijfers en opmerkingen van docenten die soms bewonderenswaardig precies waren en soms duidelijk in vijf minuten waren getypt. Lisa was goed in taal en minder goed in wiskunde, wat ze van Ans had. Maarten was goed in wiskunde en minder goed in taal, wat hij van mij had. We zaten bij de rapportgesprekken naast elkaar in te kleine stoeltjes en luisterden naar leraren die onze kinderen beschreven op een manier die soms klopte en soms niet. We zeiden beleefde dingen terug en bespraken het daarna thuis op de manier die ouders altijd doen: met meer openhartigheid.

Er was een jaar — ik meen dat het 1987 was, Lisa was elf — dat ze de hele herfst moeilijk deed. Niet moeilijk in de grote zin, maar moeilijk in de kleine: te weinig geduld, te snel geïrriteerd, slechte cijfers voor een vak dat ze het jaar ervoor goed had gedaan. We wisten niet precies wat er was, want ze wilde er niet over praten, en we wisten beiden — Ans en ik — dat aandringen het tegenovergestelde opleverde van wat we wilden. We wachtten. We bleven aanwezig zonder te duwen. En op een avond, laat, nadat Maarten al sliep, zat Lisa aan de keukentafel en begon ze te praten over een vriendin die iets had gezegd en hoe dat had gevoeld en hoe de dingen daarna waren veranderd in haar klas.

Ik zat tegenover haar en luisterde. Meer deed ik niet, want meer was er niet nodig. Soms is aanwezig zijn genoeg. Soms is het alles.

De vakanties met de tent behoorden tot de jaarlijkse tradities die we niet hadden gepland maar die waren gegroeid uit de eerste keer dat we het hadden gedaan, in 1981, op een camping in Zeeland. We hadden een tent van katoen gekocht bij de Hema — een grote, driepersoonstent die uitbreidbaar was met een voorportaal dat we nooit goed hebben opgezet — en we hadden er drie nachten in geslagen voordat het begon te regenen op een manier die katoen niet aankon. Maar de kinderen hadden het prachtig gevonden. En de volgende zomer vroegen ze om de tent.

We gingen naar Drenthe, naar de Veluwe, een keer naar de Ardennen. De tent werd beter, de uitrusting werd groter, en we leerden hoe je een luchtbed pompte zonder er een uur over te doen. Op de camping in Drenthe hadden we burens die Janssen heetten — een stel met drie kinderen die allemaal tegelijk praatten — en die burens werden voor drie weken goede bekenden op de manier waarop dat op campings gaat: je deelt een wasbak, je

leent een kurkentrekker, en voor je het weet eet je samen aan een picknicktafel en lachen de kinderen om dingen die jij niet begrijpt.

De kleine ruzies. Die waren er ook. Wie aan de beurt was om de vuilnis te doen. Wie te laat was met iets wat op tijd had moeten worden geregeld. De avond dat ik vergeten was de schoolpas van Lisa te verlengen en zij de volgende ochtend niet naar het schoolreisje kon tot ik het geregeld had, wat me een halve ochtend werk heeft gekost. Ans die soms vond dat ik te weinig van het huishouden zag, en die gelijk had, ook al vond ik dat moeilijk te horen. Ik was niet de echtgenoot die alles zag. Ik was de echtgenoot die veel zag en een deel ervan liet voor wat het was.

We hebben er nooit lang ruzie over gehad. Niet omdat er geen aanleiding was, maar omdat we allebei begrepen — misschien al vroeg in ons huwelijk, misschien aangeleerd via de jaren — dat ruzie een gereedschap is en geen doel. Je gebruikt het om iets te zeggen wat anders niet gezegd wordt, en daarna leg je het weg. Een gezin dat nooit ruzie heeft, heeft niet geleerd eerlijk met elkaar te zijn. Een gezin dat altijd ruzie heeft, heeft niet geleerd hoe je dat eerlijkheid omzet in verzoening.

Wij lagen ergens in het midden. En het midden was precies goed.

De lach was er altijd. Dat is het ding dat ik het meest wil onthouden en wat ik wil dat mijn kinderen onthouden, als ze dit ooit lezen: er was altijd gelach in ons huis. Niet het geforceerde gelach van mensen die doen alsof het goed gaat, maar het echte, onverwachte gelach dat opkomt als iemand iets zegt dat niemand had verwacht of als iets misgaat op een manier die je alleen maar grappig kunt vinden. Maarten had daarin de hand van zijn moeder — hij kon een zin neerzetten die de hele tafel deed lachen zonder dat hijzelf zijn gezicht vertrok. Lisa deed het anders, met timing, wachtend tot het precies het goede moment was.

Ik was de vader die het meest om zijn eigen grappen lachte, wat mijn kinderen altijd meer amuseerde dan de grappen zelf. Dat is ook goed. Een vader die zichzelf niet serieus neemt is een vader bij wie je kunt blijven.

De steunpilaar

Er is een type vader dat zijn aanwezigheid uitroept. Die bij elke gelegenheid vooraan staat, die de speeches houdt, die zijn kinderen met zichtbare trots aan anderen toont. Ik was dat type niet. Ik was het andere type: de vader op de achtergrond, de man met de gereedschapskist, degene die er was zonder er altijd over te praten dat hij er was. Of ik dat bewust was of niet — ik betwijfel het — het was de manier die voor mij klopte en die, naar ik hoop, voor mijn kinderen ook klopte.

De gaatjes in de muur. Dat is een klein ding, maar het is ook een groot ding. In elk huis dat we hebben bewoond heb ik de gaatjes geboord, de planken gehangen, de gordijnrails gemonteerd, de wastafels vastgezet die los kwamen. Ik heb dit niet gedaan omdat ik het meest technisch begaafde persoon was in ons huishouden — Ans was zeker zo handig — maar omdat het een manier was om bij te dragen aan de concrete werkelijkheid van ons gezin. Iets maken wat kapot is. Iets ophangen zodat het hangt. Er is voldoening in het tastbare.

Fietsen leren rijden. Met Lisa duurde het drie pogingen op een zaterdagmiddag, op het parkeerterrein van het schoolplein dat in het weekend leeg was. Ze viel twee keer op dezelfde manier en een derde keer op een andere manier, en daarna reed ze. Ze keek niet om. Ik stond haar na te kijken met de hand nog uitgestrekt in de positie van vasthouden, en het enige wat ik voelde was trots, geen spijt. Je wilt dat ze niet omkijken. Dat betekent dat ze rijden.

Met Maarten duurde het langer, niet vanwege onhandigheid maar vanwege aard. Maarten wilde het eerst begrijpen voordat hij het deed. Hij stond lang bij de fiets en keek ernaar en stelde vragen: hoe weet je wanneer je

evenwicht hebt, wat doe je als je omvalt, is er een manier om het te weten voor je begint. Ik legde het zo goed mogelijk uit en zei daarna dat er geen manier was om het te weten en dat je het alleen kon leren door het te doen. Hij dacht daar even over na. Toen stapte hij op.

Hij viel minder dan Lisa maar hij reed ook eerder te langzaam, wat zijn eigen soort probleem is bij fietsen. Ik liep naast hem met mijn hand op het zadel — de vaste greep die alle ouders kennen — en op een punt liet ik los zonder het te zeggen. Hij reed vijftien meter door voor hij het merkte. Daarna keek hij om, en ik had mijn handen in mijn broekzakken gestoken alsof ik er nooit anders had gestaan. Hij begreep onmiddellijk wat er was gebeurd en grijnsde op de manier van iemand die weet dat hij is beetgenomen op een eerlijke manier.

Ik was de man die wist waar hij naartoe moest. Dat was een rol die me niet opgedrongen was maar die ik had aangenomen, en die ik soms beter vulde dan op andere momenten. Als we verdwaald waren op vakantie — wat regelmatig gebeurde, want ik heb nooit een goede oriëntatie gehad maar deed graag alsof dat niet zo was — was ik degene die de kaart bekeek en een richting koos. Als die richting fout bleek was ik ook degene die dat toegaf en een andere richting koos. Lisa en Maarten hebben van mij geleerd dat verdwalen geen mislukking is maar een omweg, en dat omwegen soms interessanter zijn dan de geplande route.

Op school waren er de gebruikelijke momenten waarop je als ouder werd gevraagd te verschijnen: ouderavonden, schoolfeesten, de toneelstukken waarvoor de kinderen weken hadden geoefend en die twee uur duurden maar aanvoelden als drie. Ik was er altijd bij, voor zover het werk het toeliet. Er waren ook momenten waarop het werk het niet toeliet, en die momenten heb ik niet vergeten en de kinderen ook niet, denk ik. Dat is de prijs van ambitie: je bent soms afwezig waar je aanwezig had moeten zijn, en het beste wat je kunt doen is eerlijk zijn over die afwezigheid en je niet verstoppen achter de noodzaak ervan.

Er was een schoolfeest van Maarten in 1989 — hij was tien — dat ik had gemist omdat ik in vergadering zat die niet kon worden verzet. Ik had het Ans laten weten. Zij was er geweest. Thuis die avond had Maarten me verteld over het feest op een toon die neutraal was maar die ik kende als de toon van iemand die er niet volledig neutraal over is. Ik had hem gevraagd of hij het erg had gevonden dat ik er niet was. Hij had een moment

nagedacht en gezegd: 'Een beetje.' Ik had hem bedankt voor zijn eerlijkheid. Dat was alles wat ik kon doen.

De stille kracht op de achtergrond — dat is de zin die ik hier zou willen schrijven als zelfbeschrijving, maar ik moet eerlijk zijn: er waren ook momenten dat de kracht niet zo stil en niet zo sterk was. Er waren avonden dat ik te moe was voor de aandacht die gevraagd werd. Avonden dat ik achter de krant zat terwijl er een gesprek gevoerd werd dat ik had moeten voeren. Avonden dat Ans me aankeek op een manier die zei: ben je er nog, en ik een stap te laat reageerde.

Ik schrijf dit niet om te klagen maar om eerlijk te zijn. Een vader zijn is niet één ding. Het is een reeks van keuzes, van aanwezigheid en afwezigheid, van goed en minder goed, van de momenten waarop je precies het juiste doet en de momenten waarop je het juiste net mist. Wat ik hoop is dat het saldo klopt. Dat Lisa en Maarten, als ze terugkijken, meer zien van de man die er was dan van de man die er niet was.

De gaatjes in de muur. De fietsles op het lege parkeerterrein. De hand op het zadel die losliet. De kaart die ik openvouwde en de route die ik koos. Dit zijn de dingen die een vader doet zonder dat hij weet dat het de dingen zijn die onthouden worden. Ik wist het niet. Nu weet ik het. En ik ben er dankbaar voor dat ik de kans heb gehad ze te doen.

Een plek om te wortelen

We verhuisden naar Ede in de zomer van 1991. Lisa was vijftien, Maarten twaalf, en ze hadden allebei op hun eigen manier bezwaar gemaakt tegen de verhuizing — Lisa uitgesproken, Maarten via de omweg van langdurige stilte — en ze hadden allebei gelijk. Je verhuist je kinderen niet zonder kosten te rekenen. Maar de kosten waren betaald met de wetenschap dat dit de juiste stap was, voor ons gezin en voor mij als professional: ik was inmiddels werkzaam bij een groter ingenieursbureau met een vestiging in Arnhem, en Ede lag in het midden van de wereld die we inmiddels hadden opgebouwd.

Het huis aan de Fazantenlaan was een rijtjeshuis uit de jaren zestig dat verbouwd was door zijn vorige bewoners op een manier die niet altijd even logisch was maar die ons genoeg ruimte gaf om er ons in te herkennen. Vier slaapkamers. Een tuin van goed formaat. Een schuur achteraan die ik direct inpikte als werkplaats en die Ans direct inpikte als tuinberging, wat geleid heeft tot een werkplaats-tuinberging die van ons allebei iets was en van geen van ons volledig.

De tuin was het eerste project. Niet omdat ik een geboren tuinier ben — dat ben ik niet — maar omdat een tuin de meest zichtbare manier is om een huis van jezelf te maken. De vorige bewoners hadden er een soort wildernis van gemaakt die ik respecteerde maar niet kon laten staan. Ik heb de eerste herfst gependend aan het uitgraven van wortels, het egaliseren van het gazon en het aanleggen van een grindpad langs de zijkant dat Ans fraai vond maar waar de kinderen niet mee waren ingenomen omdat het de weg naar de schuur gecompliceerder maakte.

De buren aan de linkerkant heetten Van Dalen — Henk en Marga — en ze waren al twaalf jaar in de straat, wat hen de onofficiële autoriteit maakte op het gebied van wie er woonde en wat er was en hoe de dingen gingen. Henk was een stille man die in zijn tuin werkte met een concentratie die ik bewonderenswaardige vond, en Marga was een vrouw die altijd iets wist dat je nog niet wist maar die dat nooit op vervelende manier inzette. Ze kwamen de eerste week al langs met een taart. Dat soort gebaren zijn simpel en ze betekenen alles.

De eerste barbecue was in augustus van dat eerste jaar. We hadden de Van Dalens uitgenodigd en ook een stel dat we kenden uit Rotterdam dat ook naar de Veluwerand was getrokken: Klaas en Sonja Termeer, met wie we bevriend waren geraakt via het werk en die inmiddels in Wageningen woonden. We hadden een eenvoudige barbecue gekocht bij de Gamma — een ronde, op poten, met een rooster dat scheef zat maar voldoende werkte — en ik had de kolen aangestoken met de flinke hoeveelheid aanmaakblokjes die altijd nodig zijn als je niet weet wat je doet.

Maarten had mij geholpen met de barbecue en deed dat met de ernst van een assistent-chef die zijn chef goed in de gaten houdt. Lisa had binnen geholpen met Ans en was naar buiten gekomen met een salade die groter was dan noodzakelijk maar waarvan alles opging, wat het bewijs was van de manier waarop mensen eten als ze buiten zijn en er muziek speelt en de avond lang is. Henk Van Dalen had bier meegenomen en Sonja Termeer had een fles wijn die te goed was voor een barbecue maar die we toch opdronken.

Er is een foto van die avond. Ik weet niet meer wie hem heeft gemaakt — iemand met een camera, op een moment dat niemand poseerde — maar de foto toont de achtertuin van de Fazantenlaan met het gras nog wat ruw van de herfstbeurt die ik had gegeven, de barbecue met rook erop, en rondom de tafel mensen die praten en lachen in het late zomerlicht. Ik sta links op de foto, met een tang in mijn hand en een gezicht dat zegt: dit klopt. Ik herken dat gezicht.

Ede was kleiner dan Rotterdam maar groter dan Harderwijk, wat het een stad maakte die mij paste. De Veluwe begon achter de tuinen van de Fazantenlaan, letterlijk — er was een fietspad dat de wijk in verbond met het bos en dat ik gebruikte voor mijn ochtend fietsten die ik had ingevoerd als gewoonte en die ik, met uitzondering van ziekte en extreme kou, heb

volgehouden tot op de dag van vandaag. De bossen van de Veluwe hebben hun eigen geur en hun eigen licht, en in die bossen heb ik veel nagedacht over dingen die nagedacht moesten worden — werk, kinderen, de toekomst, het verleden. Fietsen is voor mij denken met de benen.

Lisa heeft nooit van Ede gehouden op de manier waarop ik dat hoopte. Ze was vijftien bij de verhuizing en vijftien is niet de leeftijd waarop je van een nieuw begin houdt. Ze heeft haar vrienden in Rotterdam gemist, haar school gemist, de grachten gemist die zij inmiddels ook als de hare had leren beschouwen. Ze heeft dat nooit ontkend en ik heb haar nooit gevraagd het te ontkennen. Ze maakte nieuwe vrienden op haar nieuwe school, maar ze is altijd een Rotterdamse gebleven in haar hart, wat iets zegt over de steden die je vormen als je jong bent.

Maarten paste zich sneller aan, zoals jongere kinderen dat doen — ze hebben minder verleden en dus meer ruimte voor het nieuwe. Hij ontdekte de Veluwe alsof hij er altijd al op had gewacht. Hij fietste de bospaden op, maakte vrienden met kinderen uit de straat, en vond in de natuur iets wat hem in Rotterdam niet had aangesproken. De schuur werd voor hem een bouwplaats waar hij dingen uitprobeerde met hout en gereedschap en een eigen systematiek die ik herkende en waardeerde.

Het huis aan de Fazantenlaan is het huis waar we het langst hebben gewoond. Niet het eerste huis, niet het mooiste huis, niet het huis met het meeste karakter. Maar het huis waar de kinderen groot zijn geworden, waar de tuin ieder jaar iets beter werd, waar de barbecues terugkeerden en de burens namen en gezichten werden. Het huis dat thuis werd, op de stille, trage manier waarop een plek thuis wordt: door er te zijn, jaar na jaar, en te zien hoe het licht verandert van seizoen tot seizoen en hoe de mensen om je heen veranderen en hoe jijzelf verandert, en te beseffen dat al die verandering plaatsvindt op één plek, en dat die plek daardoor van jou is geworden.

Ik heb dat grindpad langs de zijkant later uitgebreid. Henk Van Dalen heeft me geholpen. We hebben een middag besteed aan het leggen van stenen en het recht trekken van het pad en het drinken van koffie die Marga bracht en die we dronken op een omgekeerde emmer en een tuinstoel die zijn beste tijd had gehad. Henk zei toen iets wat ik heb onthouden: 'Een goed huis bouw je met de jaren, niet met de handen.' Ik denk dat hij gelijk had.

De grote stilte

Er zijn dingen die je niet verwacht, hoe oud je ook bent en hoeveel je ook weet. Je weet dat het leven keerpunten heeft. Je weet dat er momenten komen waarop alles anders is na dan voor. Je weet dat ziekte bestaat en dat ze op elk moment kan komen, voor wie dan ook. Maar je weet het abstract, op de afstand van kennis die nog geen ervaring is. Totdat de ervaring er is.

Het was november 1997. Ik was zevenenveertig jaar. Ik had me de weken ervoor niet goed gevoeld op een manier die moeilijk te omschrijven is — niet ziek genoeg voor de dokter, niet goed genoeg voor het woord gezond. Vermoeid op een manier die niet wegging met slaap. Een druk op mijn borst die ik toeschreef aan het werk en aan de stress van een project dat te groot was voor zijn deadline. Ans had gezegd dat ik naar de dokter moest. Ik had gezegd dat ik het zou doen als het niet beter werd.

Het werd niet beter. Op een dinsdagochtend, vroeg, voor Ans wakker was, lag ik in bed en wist ik dat er iets fout was. Niet op de manier van een vermoeden maar op de manier van zekerheid. Ik heb haar wakker gemaakt. Ze is opgestaan zonder een woord te zeggen en heeft mijn jas gepakt en de autosleutels en ze heeft me naar het ziekenhuis gereden op een manier die me later, als ik eraan terugdenk, zei dat zij al langer had geweten dat dit moment zou komen.

Het Ziekenhuis Gelderse Vallei in Ede. De afdeling spoedeisende hulp, een donderdagmiddag in november met de tl-buizen die te wit zijn en de stoelen die te hard zijn en de onvermijdelijke wachttijd die groter aanvoelt dan hij is. Een arts die me onderzocht met de snelle precisie van iemand die patronen herkent en ernaar handelt. Een eeg. Een bloedafname. En daarna

het gesprek dat artsen voeren op de toon die zegt: dit is ernstig maar we zijn er op tijd bij.

Een hartinfarct. Mild, zei de arts, wat een woord is dat in die context zijn gewone betekenis verliest. Mild betekende: je bent hier op tijd, je gaat hier uitkomen, maar je moet begrijpen dat er iets is veranderd en dat het veranderd blijft. Ik lag in het ziekenhuisbed en luisterde naar woorden die over mij gingen maar die ook over iemand anders leken te gaan — iemand die ouder was, minder sterk, minder zeker. Het kostte me een tijdje om te begrijpen dat die iemand ik was.

Ans was de hele tijd bij me. Ze hield mijn hand vast en stelde de vragen die ik vergat te stellen. Ze schreef dingen op in een klein notitieboekje dat ze uit haar tas had gehaald — medicijnen, herstelschema, wanneer de cardioloog zou langskomen — met het handschrift van iemand die nauwkeurig wil zijn omdat ze weet dat nauwkeurigheid op dit moment gelijk staat aan zorg. Ik heb haar gezicht bekeken terwijl ze schreef. Ze was achtenveertig. Ze was mooi op een manier die ik zelden hardop zei maar altijd zag.

Lisa was er die avond. Ze was inmiddels eenentwintig en woonde in Rotterdam, waar ze haar studie had afgerond en werkte. Ze was in de trein gestapt zodra Ans had gebeld. Ze omhelsde me op een manier die ik van haar niet kende — voorzichtig, alsof ze iets niet kapot wilde maken — en ik begreep dat ik voor haar in dat moment iets was geworden dat ze niet gewend was: kwetsbaar. Ik was altijd de vader geweest die dingen regelde en gaatjes boorde en de weg wist. Dat ik in een ziekenhuisbed lag was informatie die haar beeld van mij veranderde, en ik zag dat in haar ogen.

Maarten belde vanuit Ede, want hij woonde nog thuis. Hij was achttien. Hij klonk kalm aan de telefoon, te kalm voor zijn leeftijd en de situatie, wat ik herkende als de manier waarop hij zijn eigen spanning beheerde. Hij vroeg of hij kon komen. Ik zei dat het niet nodig was maar dat ik blij zou zijn als hij het deed. Hij was er een uur later.

Ik bleef vijf dagen in het ziekenhuis. Vijf dagen is een korte tijd en een lange tijd tegelijk. Een korte tijd als je meet in nachten en maaltijden. Een lange tijd als je meet in het aantal keren dat je de plafondtegels hebt geteld en de manier waarop het licht buiten het raam verandert van ochtend naar middag naar avond. Ik was niet iemand die goed kon stilliggen. Dat was een ontdekking die ik deed in die vijf dagen: dat ik mijn hele volwassen leven in beweging was geweest en dat beweging niet alleen een eigenschap

was maar ook een manier om niet te hoeven stilstaan bij dingen die aandacht vroegen.

In het ziekenhuisbed had ik geen keus. Ik moest stilstaan. En in die stilstand kwamen dingen omhoog die ik jarenlang had omzeild: de vraag of ik genoeg had geslapen voor de mensen die ik liefhad. De vraag of ik mijn werk te veel had laten zijn van wie ik was. De vraag wat ik nog wilde doen met de tijd die er was. Geen dramatische vragen, geen existentiële crisis — meer de stille vragen van een man die voor het eerst echt voelt dat de tijd eindig is.

Cor van der Berg belde me op de derde dag. Hij was inmiddels gepensioneerd maar we hadden contact gehouden. Hij zei: 'Sanders, ik heb hetzelfde gehad op mijn vijftigste. Je wordt er wijzer van, maar het is een dure manier van wijzer worden.' Ik had gelachen, wat pijn deed in mijn borst, wat me opnieuw had laten lachen.

Na vijf dagen mocht ik naar huis. Ans had de slaapkamer verplaatst naar de begane grond, tijdelijk, zodat ik de trap niet hoefde te lopen. Ze had de medicijnen klaargelegd op een manier die ik herkende van haar notitieboekje: geordend, precies, begrijpelijk. Maarten had de tuin gedaan in de tijd dat ik weg was, wat ik pas zag toen ik door het raam keek — het gazon was gemaaid en de paden waren geveegd. Dat had hij gedaan zonder het te zeggen.

Ik heb zes weken thuis gezeten voor ik terugkeerde naar het werk, en in die zes weken heb ik langzaam leren begrijpen wat kwetsbaarheid is. Niet als zwakte — dat is het niet — maar als eerlijkheid over wie je bent en wat je nodig hebt. Ik had mijn hele leven geprobeerd sterk te zijn op de manier van mijn vader: stil, aanwezig, onwrikbaar. Maar mijn vader was ook een mens, en ik ook. En een mens die nooit laat zien dat hij hulp nodig heeft, ontnemt de mensen om hem heen de kans voor hem te zorgen. Die kans wilde ik hun niet meer ontnemen.

Het was een dure les. Maar Cor had gelijk: je wordt er wijzer van.

De kracht van de familie

Er is een moment in elk gezin waarop de rollen omkeren. Het is geen dramatisch moment, geen officiële overdracht van taken of verantwoordelijkheden. Het gebeurt stil, bijna ongemerkt, en je ziet het pas als het er al is. In de weken en maanden na mijn hartinfarct begon ik te zien hoe mijn gezin voor mij zorgde op een manier die ik nooit eerder had gevraagd en nooit eerder had gekregen, omdat er nooit eerder een aanleiding was geweest. Het was de eerste keer in mijn volwassen leven dat ik de ontvanger was in plaats van de gever, en het heeft me meer geleerd dan ik had verwacht.

Ans was de spil. Dat was ze altijd al geweest, maar nu was het zichtbaarder dan ooit. Ze had haar werkuren teruggebracht — tijdelijk, zei ze, maar ik weet dat het haar meer heeft gekost dan ze liet merken — en ze was thuis op de momenten dat ik haar nodig had en soms op de momenten dat ik dacht dat ik haar niet nodig had maar dat bleek te kloppen. Ze droeg de zorg niet als last maar als keuze, en dat is een verschil dat je voelt. Ze kookte anders dan voor de ziekte — minder vet, minder zout, meer groente in combinaties die ik aanvankelijk wantrouwde maar die ik al snel waardeerde. Ze deed het zonder commentaar en zonder de behoefte aan dankbetuigingen, wat haar manier was.

Maarten was achttien en woonde nog thuis. Hij had in die periode iets overgenomen van de taken die ik had laten liggen: de tuin, de kleine klussen, het boodschappen doen. Hij deed het zonder dat iemand hem erom had gevraagd en zonder dat hij er iets voor terugvroeg, wat me iets zei over de manier waarop hij was opgegroeid dat ik nooit hardop had benoemd maar dat me nu trots maakte op een manier die dieper zat dan de gewone trots van een vader.

Lisa reed elk weekend vanuit Rotterdam naar Ede. Elke zaterdag, zonder uitzondering, de eerste twee maanden. Ze deed dat met een regelmaat die ik niet had durven vragen en die ze had besloten zonder overleg. Ze zat 's middags bij me aan de keukentafel en we praatten op de manier die we niet altijd hadden gepraat toen ze nog thuis woonde: rustig, zonder haast, over dingen die eronder lagen. Ze vertelde over haar werk en haar leven in Rotterdam. Ik vertelde over wat ik dacht tijdens de hersteldagen, de dingen die ik anders wilde doen, de dingen die ik goed had gedaan en de dingen die ik anders zag nu ik er afstand van had.

Op een van die zaterdagen zei ze: 'Jij bent de sterke van het gezin geweest, pap. Maar we zijn ook sterk.' Ik heb dat een tijdje laten staan zonder te antwoorden. Niet omdat ik het niet begreep, maar omdat ik het te goed begreep. Ze had gelijk. Ik had altijd geloofd dat sterk zijn betekende: dragen. Maar sterk zijn betekent ook: vertrouwen dat de mensen om je heen dragen wat jij even niet kunt.

Willem, mijn broer, belde elke week vanuit Harderwijk. We hadden elkaar in de jaren daarvoor minder gezien dan we hadden gewild — het leven had zijn eigen agenda — maar in die periode was de afstand kleiner dan de kilometers suggereerden. Hij praatte zoals hij altijd praatte: direct, met humor die ernst niet uitsloot, met de vertrouwdheid van iemand die je al kent van voor je jezelf kende. Hij had zelf twee kinderen en een huis in de Schilderswijk van Harderwijk en een baan bij een technisch bureau die hem beviel. Hij was een andere man geworden dan ik, maar ook dezelfde.

Mijn moeder was inmiddels zesenzeventig en woonde nog altijd in het huis aan de Vischmarkt, of de omgeving daarvan — mijn vader was in 1988 gestorven aan een langzame ziekte die hem jaren had gekost, en mijn moeder had na zijn dood het huis gehouden met de vastberadenheid van een vrouw die weet dat de plek de mens ook houdt. Ze belde me elke zondag. Ze zei altijd dat ze zich geen zorgen maakte, wat het bewijs was dat ze dat wel deed. Ik zei dat ik goed bezig was, wat het bewijs was dat ik wist dat zij dat nodig had om te horen.

Er was een middag in januari 1998, een paar maanden na het infarct, dat we met het hele gezin aan tafel zaten in de Fazantenlaan. Lisa was er, Maarten was er, Ans had gekookt — een stevige stampot met spek die ze had gemaakt als verwijzing naar de winters van mijn jeugd, een gebaar dat ik

begreep en waardeerde. We aten en praatten en lachten om dingen die alleen grappig zijn als je ze met mensen deelt die je goed kent. Ik keek om me heen aan die tafel en dacht aan de avondmaaltijden van mijn eigen jeugd, aan de tafel van mijn moeder en vader, en ik zag hoe die tafel was doorgegeven aan deze tafel en hoe deze tafel ooit zou worden doorgegeven aan tafels die er nog niet waren.

Dat is wat een familie is. Niet alleen de mensen die er nu aan tafel zitten, maar de lijn die loopt door de tijd. Van mijn grootouders naar mijn ouders naar mij naar Lisa en Maarten naar wie er na hen komt. Een lijn van gewontes en waarden en grappen die alleen wij begrijpen en maaltijden die hetzelfde smaken als vroeger omdat de handen die ze maken de handen zijn die geleerd hebben van de handen daarvoor.

Ik ben die avond vroeg naar bed gegaan, want mijn lichaam vroeg nog om vroeg naar bed. Maar ik heb lang liggen luisteren naar de stemmen beneden — Lisa en Maarten die nog aan tafel zaten, Ans die iets zei dat ze allebei liet lachen, het geluid van kopjes die werden afgewassen. Het gewone geluid van mensen die van elkaar houden en dat niet elk moment hoeven te benoemen.

Ik ben die avond in slaap gevallen met het gevoel dat ik rijker was dan ik ooit had gedacht. Niet in de zin van bezit, niet in de zin van prestatie. Rijker in de enige zin die er werkelijk toe doet: omringd door mensen voor wie ik alles zou doen en die hetzelfde voor mij zouden doen. Dat is de kracht van de familie. Niet dat ze altijd aanwezig is. Maar dat ze er is als het telt.

Het stof van de gitaar

De gitaar had op zolder gestaan sinds 1983. Dat weet ik precies, omdat ik me herinner dat ik hem er naartoe had gebracht op een avond in de herfst van dat jaar, na een periode van drukke maanden op het werk, met de vage gedachte dat ik er later weer naar boven zou gaan om hem terug te halen. Later werd een jaar. Een jaar werd vijftien jaar. En in die vijftien jaar had de gitaar op zolder gestaan met zijn riem opgerold ernaast en zijn koord iets losser geworden van de temperatuurwisselingen, en had hij gewacht op het moment dat ik terugkwam.

Ik had gitaar leren spelen op mijn zestiende, in de zomer dat ik werkte bij de groenteboer en spaarde voor de Puch. Een leraar hoefde het niet te zijn — ik had het geleerd van een jongen die een jaar ouder was dan ik en die de akkoordengrepen kende van de nummers die destijds op de radio waren. Het was niet het soort gitaarspelen dat indruk maakt: ik speelde drie akkoorden en later zes en nooit meer dan tien, maar met tien akkoorden kun je meer liedjes spelen dan je zou denken. Ik had gespeeld op feestjes, op kampeervakanties bij het vuur, soms op een avond in de woonkamer als de stemming ernaar was.

Na de ziekte had de revalidatiearts gevraagd naar mijn hobby's. Ik had gezegd: fietsen, lezen, en vroeger gitaar. Hij had gezegd dat vroeger een goed moment was om te worden. Dat muziek iets deed met de ademhaling en de concentratie en de manier waarop het hoofd omgaat met spanning. Hij had het klinisch gezegd, op de toon van een arts die feiten benoemt, maar ik had gehoord wat erachter zat: zoek iets wat je doet voor jezelf. Niet voor het werk. Niet voor het gezin. Voor jezelf.

Ik ben op een zaterdagochtend in maart 1998 naar zolder gegaan. De gitaar lag in zijn koffer, die blauw was geweest maar inmiddels grijs was van het stof. Ik heb de koffer opengemaakt en de gitaar eruit gehaald en vastgehouden op de manier van iemand die iets herkent dat hij lang niet heeft vastgehouden. De snaren waren los en de bovenkant van de hals had een heel lichte krul die er altijd al in had gezeten maar die ik nu zag. Ik heb hem meegenomen naar beneden.

Ans keek op vanachter haar krant. Ze zei niets, maar ze keek op de manier die zegt: ik zie wat je doet en ik vind het goed. Ik heb de snaren opgestemd met de stemmer die ik nog had — een kleine, metalen klem die op de hals zit — en daarna heb ik de eerste akkoorden gespeeld die ik ooit had geleerd. G. C. D. Mijn vingers waren stijf en de akkoordovergangen klonken als een oud slot dat nog niet heeft besloten of het wil opengaan. Maar ze klonken.

Ik oefende elke avond. Twintig minuten, een halfuur, soms langer als het goed ging. Ans had een muziekstandaard gekocht bij een winkel in Ede die ze op mijn verjaardagsochtend in de woonkamer had neergezet zonder verdere toelichting. Maarten had een boek met akkoorden meegebracht dat hij op internet had besteld, in die begintijd dat je dingen op internet kon bestellen als je wist hoe. Lisa had, bij een van haar zaterdagbezoeken, naast me op de bank gezeten en gevraagd of ik haar kon leren wat ik wist. Ik heb haar de drie basisakkoorden geleerd. Ze heeft ze nooit goed geoeft, maar dat was niet het punt.

Er was in Ede een kleine muziekvereniging die elke donderdagavond samenkwam in het gebouw van een kerkgenootschap aan de Kerkstraat. Geen professionele muzikanten, geen optredens voor grote zalen — gewoon een groep mensen van verschillende leeftijden die muziek maakten omdat ze dat fijn vonden. Iemand van de cardioloog had het me aangeraden, en ik had het drie weken overwogen voordat ik ging. Ik was niet iemand die makkelijk ergens binnenstapte waar hij niemand kende.

Maar ik stapte binnen. En het was goed.

De groep bestond uit een stuk of tien mensen. Een vrouw van in de zeventig die piano speelde met de nauwkeurigheid van iemand die het op de conservatoire had geleerd maar al lang geleden had besloten dat plezier belangrijker was dan perfectie. Een man van mijn leeftijd, Gerben, die banjo speelde en die ik bij de eerste avond aansprak omdat hij de enige was die ook iets deed met snaarinstrumenten. Een jongere vrouw, Nora, die zong

met een stem die te goed was voor een donderdagavond in een kerkzaaltje maar die er toch was, elke week. En anderen, elk met hun eigen instrument en hun eigen reden om te komen.

We speelden liedjes die iedereen kende en sommige die alleen een paar van ons kenden. We speelden ze niet altijd goed, maar we speelden ze altijd met aandacht. Gerben en ik werden vrienden op de manier waarop mannen van middelbare leeftijd vrienden worden: via het instrument en de gesprekken erna, met een kop koffie of een glas bier, over muziek en werk en kinderen en de manier waarop het leven er nu uitzag vergeleken met hoe je had gedacht dat het zou zijn.

In de herfst van 1999 organiseerde de muziekvereniging een klein concert voor de bewoners van een verzorgingstehuis aan de rand van Ede. Het was geen groot podium — een zaal met tafels en stoelen en mensen die er al een tijdje waren geweest en die een middag muziek op prijs stelden. Ik speelde drie nummers mee. Mijn handen trilden een beetje voor het eerste nummer, wat ik verborg door het sneller dan nodig te laten beginnen. Maar bij het tweede nummer waren ze kalm. En bij het derde speelde ik alsof er niemand keek, wat misschien de definitie is van goed spelen.

Na afloop zat een oudere man naast me. Hij had geleefd dat we een mooi programma hadden gedraaid. Hij had de gitaar van vroeger gemist, zei hij, en nu had hij hem gehoord. Ik wist niet goed wat ik daarmee aan moest, maar het bleef bij me. Muziek is een van de weinige dingen die de afstand overbrugt tussen mensen die niets gemeenschappelijks hebben behalve de noten die ze allebei herkennen. Dat is een gave die ik lang op zolder had laten staan. Ik heb hem er niet meer teruggebracht.

De gitaar hangt nu aan de muur van mijn werkkamer. Niet als decoratie maar als instrument, klaar om gespeeld te worden. De snaren worden regelmatig verversst. De akkoorden gaan soepeler dan in 1998. Ik speel niet voor publiek meer, behalve af en toe voor de kleinkinderen, die er soms naar luisteren en soms niet, wat precies het juiste is. Je speelt muziek voor jezelf. De rest is bonus.

Het lege nest

Maarten was de laatste die vertrok. Lisa was al in 1996 naar Rotterdam gegaan — terug naar de stad van haar jeugd, wat haar keuze was en die ik begreep — en Maarten bleef nog drie jaar langer, niet uit plichtsbesef maar uit eigen keuze. Hij had zijn techniekopleiding gedaan in Arnhem en daarna werk gevonden bij een constructiebedrijf in Wageningen, en de Fazantenlaan lag tussen die twee punten in op een manier die het uitvliegen geen haast gaf. Maar in 1999 vond hij een appartement in Wageningen met een vriend, en op een zaterdagochtend laadden we zijn spullen in een gehuurde bus en reden we naar zijn nieuwe thuis.

Ik heb geholpen met sjouwen, zoals een vader helpt met sjouwen: meer dan noodzakelijk en minder efficiënt dan de jongens van twintig die weten hoe je een kast door een deuropening krijgt. Maarten had me vriendelijk opzij geduwd bij de boekenkast en het zelf gedaan, wat het juiste was. Ans stond op de stoep voor het gebouw en keek toe met haar armen over elkaar gevouwen op de manier die niet ongelukkig is maar ook niet helemaal blij. Ik begreep dat.

Toen we terugkwamen in de Fazantenlaan was het huis stiller dan het ooit was geweest. Niet een andere soort stil — dezelfde kamers, dezelfde meubels, hetzelfde licht dat dezelfde hoeken raakte — maar de stilte die er nu in zat was van een andere kwaliteit. Geen kindervoeten op de trap. Geen muziek vanachter een dichte kamerdeur. Geen wachten op iemand die nog thuis moest komen. Ans en ik aten die avond aan de keukentafel en keken naar elkaar en zeiden eerlijk dat we het een raar gevoel vonden.

De eerste weken waren onwennig. Ik merkte dat ik gewoontes had die waren gevormd door het gezin en die nu geen functie meer hadden: ik kocht

te veel brood. Ik controleerde de trap 's avonds laat om te kijken of iedereen thuis was. Ik maakte automatisch vier kopjes koffie in de ochtend. Die gewoontes sleepten na als een trein die stopt maar nog even doorrijdt op de impuls die er al was. Het duurde even voor ze aflieten.

Ans was er beter mee dan ik, op de manier waarop ze altijd beter was met veranderingen die ik als verlies ervoer en die zij al eerder had leren zien als overgang. Ze zei op een avond: 'We zijn er altijd voor ze geweest. Nu mogen we er ook voor onszelf zijn.' Dat klonk simpeler dan het was, maar het was ook gewoon waar. We hadden vijftientig jaar een gezin gebouwd en dat gebouw stond. De kinderen hadden het verlaten op de manier die we hadden gehoopt: op eigen kracht, met hun eigen richting. Dat was de uitkomst waarvoor we hadden gewerkt. Het was vreemd om te rouwen om iets wat je had gewild.

We herinnerden hoe we waren geweest voor de kinderen er waren. Niet hetzelfde — je kunt de jaren niet terugdraaien en je zou het ook niet willen — maar verwant aan die tijd. We fietsten op zondag opnieuw, maar nu voor twee, en het ritme was anders: langzamer, verder, met meer ruimte voor omwegen. We gingen naar het theater, iets wat we jarenlang hadden uitgesteld omdat de agenda vol was. We aten in restaurants op dinsdagavond, simpelweg omdat dat kon.

Ik heb in die periode ontdekt dat Ans en ik het ook als twee mensen goed konden, los van de rollen die we als ouders hadden vervuld. Dat klinkt vanzelfsprekend maar is het niet. Er zijn mensen die na het vertrek van de kinderen merken dat ze elkaar zijn kwijtgeraakt achter de dagelijkse beslommeringen, dat het gezin de lijm was en niet de mensen zelf. Wij waren niet die mensen. We waren de mensen die de lijm waren voor het gezin, en die ook zonder het gezin iets hadden om op te staan.

Lisa belde op zondagochtend, trouw als een klok. Ze vertelde over haar werk, over Rotterdam, over de man die ze had leren kennen en met wie het serieuzer begon te worden. Maarten belde minder, maar als hij belde was het een lang gesprek. Hij was degene die dieper in ging op de dingen — hoe een project had gelopen, wat hij ervan had geleerd, hoe hij dacht over de toekomst. Ik luisterde graag. Ik herken mezelf in hem op manieren die me tegelijk verrassen en niet verrassen.

We kwamen elkaar regelmatig. Met kerst, met verjaardagen, soms op een gewone zondag als de afstand het toeliet. Lisa bracht uiteindelijk de man

mee die Sander bleek te heten en die bij het eerste bezoek een beetje zenuwachtig was op een manier die ik sympathiek vond. Maarten bracht een vrouw mee die Vera heette en die op de eerste avond al een discussie won van Ans over iets wat ik vergeten ben maar waarna Ans later zei dat ze haar mocht. Als Ans zegt dat ze iemand mag, is dat het definitieve oordeel.

Het lege nest bleek niet leeg te zijn. Het bleek een ander soort vol te zijn — rustiger, meer van ons tweeën, maar verbonden met de levens die er omheen waren gegroeid en die er geregeld in terugkwamen. De tafel was kleiner op de doordeweekse avonden maar groter als iedereen er was. En op de momenten dat iedereen er was, was de Fazantenlaan weer wat hij altijd het meest was geweest: een huis waar mensen van elkaar houden en dat laten merken op de enige manier die telt, namelijk door te komen.

De reis van hun leven

Ans had al lang van China gedroomd. Niet op de manier van iemand die reisbrochures verzamelt en er nooit iets mee doet, maar op de stille manier van iemand die een wens zorgvuldig bewaart tot de tijd er rijp voor is. Ze had boeken gelezen over de Chinese cultuur, over de geschiedenis, over de mensen en de steden en de landschappen. Ze had foto's gezien van de Grote Muur en gezegd — niet één keer maar meerdere keren, door de jaren heen — dat ze daar ooit zou staan. Ik had gezegd: we gaan. En daarna was het leven gegaan zoals het gaat, en de reis was uitgesteld tot na de kinderen, tot na de ziekte, tot na de revalidatie, tot na het moment dat we zeker wisten dat het kon.

We gingen in het voorjaar van 2003. Lisa en Maarten hadden het geregeld als cadeau voor onze dertigste trouwdag — niet de reis zelf, want dat was te kostbaar, maar de aanmoediging, de hulp met de praktische voorbereiding, de belofte dat ze op het huis zouden letten. Ans had de reis geboekt bij een reisorganisatie in Arnhem die gespecialiseerd was in reizen naar Azië, en we hadden drie weken, Beijing, Xi'an, Shanghai en de Muur. Het vliegtuig van Amsterdam naar Beijing duurde negen uur. We vlogen 's avonds en ik had gedacht te slapen maar in plaats daarvan had ik naar het donker buiten het raam gekeken en aan de wereld gedacht die onder ons lag — Europa, Rusland, de Siberische vlakten, en ergens aan het einde China — en het gevoel had me overvallen dat we iets deden wat buiten de gewone grenzen van ons leven viel. Ans sliep naast me, haar hoofd een beetje naar voren gezakt, haar handen in haar schoot. Ik heb haar een tijdje bekeken. Drieëndertig jaar geleden had ik haar zien staan bij de lage brug over het Janskerhof, met een boek in haar handen en haar rug naar me toe. En nu.

Beijing was overweldigend op de manier van een stad die zijn eigen schaal niet kent. De straten waren breed en vol en het lawaai was van een andere soort dan het lawaai dat we kenden — motorrijtuigen, fietsen, stemmen, bouwactiviteit op elke hoek. Onze gids heette mevrouw Lin en ze sprak uitstekend Nederlands, wat me verbaasde tot ze uitlegde dat ze in Utrecht had gestudeerd. We hebben gelachen om de toevalligheid. Ze nam ons mee door de Verboden Stad op een ochtend waarop de zon laag stond en het licht op de gele dakpannen een kleur had die ik niet goed kon beschrijven maar die ik nooit vergeten zal.

Xi'an was rustiger. We hadden een dag besteed aan het Terracottaleger, waarover ik alles had gelezen maar waarvan de werkelijkheid alles overtrof wat ik had gelezen. Niet vanwege de omvang — hoewel de omvang adembenemend is — maar vanwege het gevoel dat elk gezicht anders was. Duizenden figuren, elk uniek. Ik stond erbij en dacht aan de mensen die ze hadden gemaakt, eeuwen geleden, elk met zijn eigen handen en zijn eigen gezicht, en die nu zelf waren verdwenen terwijl het werk van hun handen bleef. Er is iets troostends en iets onthutsends tegelijk in die gedachte.

De Grote Muur was op de vierde dag. We waren naar Mutianyu gegaan, een gedeelte dat minder bezocht werd dan de bekendere secties, en we waren de trappen opgelopen in de vroege ochtend, voor de massa's toeristen die later zouden komen. De muur liep over de bergkam in beide richtingen zo ver als het oog reikte, op en neer met de grillen van het landschap, torens op regelmatige afstanden als vingers die omhoog wezen. De lucht was helder. Beneden lag een vallei in de ochtendnevel.

Ans nam mijn hand vast. We stonden op de muur en keken in beide richtingen en zeiden niets. Er was niets te zeggen. Er zijn momenten die buiten woorden vallen, niet omdat ze te groot zijn maar omdat ze zo precies zijn dat taal erbij zou tekortschieten. Dit was zo'n moment. Hand in hand op de Grote Muur van China, dertig jaar na die eerste wandeling langs de Utrechtse grachten. Dezelfde handen. Een ander land. Hetzelfde gevoel.

Later die dag, terug in het hotel in Beijing, schreven we een kaart naar Lisa en Maarten. Ans schreef het grootste deel; ik ondertekende. We schreven dat het mooi was en dat we aan hen dachten en dat ze hier ook ooit moesten komen. We schreven niet over wat we hadden gevoeld op de Muur. Dat was voor ons tweeën.

Shanghai was de laatste stad. We hadden een avond op de Bund gelopen, langs de Huangpurivier, met de verlichte skyline van Pudong aan de overkant — een stad van glas en licht die er twintig jaar geleden nog niet had gestaan. Ans zei dat ze het gevoel had dat de wereld sneller ging dan ze bij kon houden, wat ik begreep. Maar ze zei het niet met angst, meer met nieuwsgierigheid. Dat is haar eigenschap: de wereld bekijken met de openheid van iemand die wil begrijpen wat er is, ook als het nieuw is en onbekend en groter dan ze had verwacht.

We kwamen terug in Schiphol op een dinsdagochtend. Maarten stond op ons te wachten bij de aankomsthal, wat we niet hadden verwacht. Hij had zijn auto geparkeerd en was binnengekomen en stond daar gewoon, met zijn handen in zijn zakken, en hij lachte toen hij ons zag aankomen met onze koffers en onze reisvermoeidheid en de rest van de wereld nog in onze ogen. Hij omhelsde zijn moeder. Hij klopte me op de schouder op de manier van een zoon die zijn vader niet omhelst maar die het ook niet hoeft. Het was genoeg.

In de auto terug naar Ede vertelde Ans over de Muur en over het Terracottaleger en over mevrouw Lin en over de nevel in de vallei. Maarten luisterde en stelde vragen. Ik keek uit het raam naar het Nederlandse landschap dat voorbijgleed — vlak, groen, laag licht, polderwegen en molens en melkkoeien — en voelde de vertrouwdheid ervan als iets dat ik even kwijt was geweest en nu terugkwam. Dit is ook de wereld. Dit smalle land met zijn brede luchten en zijn kronkelende rivieren. En ik ben er van.

De foto's van de reis hangen in de gang van de Fazantenlaan. Ans en ik op de Muur, van achteren gezien, hand in hand, het berglandschap voor ons. Een foto die Ans heeft gevraagd aan een medebezoeker die het aanbood. We kijken er niet naar de camera maar naar de horizon. Dat is de goede foto. Niet het gezicht dat je toont maar de richting die je kiest.

De opa en de slingerweg

Het eerste kleinkind heette Nina. Ze werd geboren in de herfst van 2006, dochter van Lisa en Sander, en ze was rood en klein en verontwaardigd op de manier van alle pasgeboren kinderen die net hebben ontdekt dat de wereld buiten kouder en lawaaiiger is dan waar ze vandaan kwamen. Ik hield haar vast in het ziekenhuis terwijl Ans naast me stond en ik dacht aan de kamer in het Dijkzigtziekenhuis dertig jaar eerder, toen ik Lisa voor het eerst had vastgehouden. Dezelfde lichte gewicht. Dezelfde kleine handen die oefenden in de lucht. De cirkel die een slag verder draaide.

Ans werd oma op een manier die leek op de manier waarop ze altijd alles deed: volledig, met aandacht, zonder overdrijving. Ze was aanwezig zonder indringend te zijn, behulpzaam zonder te overheersen. Lisa mocht haar eigen moeder zijn op haar eigen manier, en Ans respecteerde dat met de wijsheid van iemand die weet dat elke generatie het recht heeft haar eigen fouten te maken en haar eigen ontdekkingen te doen. Ik heb Ans nooit een vriendin van de schoonmoedergrap gehoord. Ze was gewoon aanwezig. Ik was opa. Dat woord had me, voor het moment zelf, iets te groot geleken, iets wat bij andere mensen paste maar niet helemaal bij mij. Maar Nina liet dat gevoel verdwijnen zonder er iets voor te doen. Ze lag in mijn armen en keek — of keek in mijn richting, want pasgeboren kinderen zien nog niet scherp, maar het voelde als kijken — en ik was opa. Zo simpel was het.

Maarten en Vera kregen twee jaar later een zoon. Ze noemden hem Bas. Hij was van het begin af aan een jongen die wist wat hij wilde, wat hij bewees door al vroeg te laten zien dat hij een mening had over eten, slaap en de vraag wie hem vast mocht houden. Vera hield hem het liefst zelf vast en dat was logisch. Maar als Vera hem aan mij gaf, keek Bas me aan met de

kalme beoordelende blik die ik herkende van zijn vader op jonge leeftijd: dit is nieuw, laat me even kijken, dan beslis ik.

Nina en Bas groeiden op in elkaars nabijheid, al woonden ze niet in dezelfde stad. Ze zagen elkaar bij de verjaardagen en met de feestdagen en op de zomers dat we met het hele gezin naar een vakantiehuisje gingen in de Achterhoek of op de Veluwe. Nina was stiller dan Bas, meer op zichzelf, met de observerende blik van haar moeder. Bas was onrustiger, altijd in beweging, altijd bezig met het volgende. Ze pasten bij elkaar op de manier waarop kinderen die elkaars nicht en neef zijn soms passen: niet omdat ze hetzelfde zijn maar omdat ze de ander aanvullen.

Ik leerde opnieuw dingen die ik was vergeten. Ik leerde hoe je met een klein kind op je schoot een boek leest dat te simpel is voor jou maar precies goed is voor hen, en dat de vragen die ze stellen bij de plaatjes vragen zijn die je niet kunt beantwoorden met de woorden die je gewend bent. Ik leerde hoe je op je knieën gaat in de tuin en een rups bekijkt met de aandacht die een kind geeft aan een rups, namelijk totale aandacht, de aandacht van iemand voor wie dit het interessantste is wat er op dit moment in de wereld bestaat.

Met Nina ben ik gaan fietsen. Ze had een klein fietsje met zijwieltjes en later zonder, en we reden op zondagmiddag over het fietspad dat het bos in ging achter de Fazantenlaan, hetzelfde pad dat ik twintig jaar eerder had gebruikt voor mijn ochtendfietsen. Ze reed vooruit en keek niet om — net als haar moeder, die ook niet omkeek — en ik reed achter haar en hield haar in de gaten op de manier van een opa die tegelijk bewust is van het gevaar en van de onmisbaarheid van het los te laten.

Er is een slingerweg in de bossen van de Veluwe, niet ver van Ede, die ik al jaren ken. Het is een fietspad dat niet rechtdoor gaat maar slingert met de contouren van het landschap — om een heuvel heen, langs een beekje, door een stuk bos dat in de herfst bruin en goud is en in de winter kaal en in de lente groen op een manier die je elk jaar opnieuw verrast. Ik fiets er al twintig jaar. Ik ken elke bocht. En toch is elke bocht anders, afhankelijk van de dag en het licht en de stemming die je mee naar binnen neemt.

Nina vroeg me op een middag, ze was zes, waarom het pad slingerde. Ik zei dat ik dat niet precies wist — misschien was het een oude weg, misschien had de weg zich aangepast aan wat er al was. Ze dacht even na en zei: 'Ik

vind het fijner dan een rechte weg.' Ik vroeg waarom. Ze zei: 'Omdat je bij een bocht niet weet wat er daarna komt.'

Ik heb haar dat laten horen. Ik heb gezegd: dat is precies het goede antwoord. Ze was zes, ze wist niet wat ze had gezegd in de grote zin van de dingen, maar ze had de waarheid gezegd. Bij een bocht weet je niet wat er daarna komt. En dat is het mooie van een bocht. De onzekerheid ervan. De mogelijkheid die erin zit. De wereld die zich ontvouwt op het moment dat je de hoek om gaat.

Ik ben zesenzeventig jaar. Ik heb veel bochten genomen in mijn leven — sommige die ik heb gekozen en sommige die voor mij werden gekozen, sommige die goed afliepen en sommige die moeilijk waren en pas achteraf begrijpelijk. Ik heb bochten genomen in Harderwijk en in Utrecht en in Rotterdam en in Ede. Op de Puch Maxi. Op de fiets langs de Kinderdijk. Op de Grote Muur van China. Ik heb bochten genomen als vader, als echtgenoot, als ziek man die moest leren langzamer te gaan. En nu als opa, op een fietspad in het bos, achter een meisje van zes dat vooruitrijdt en niet omkijkt.

Ans is er nog steeds. Dat is het eerste wat ik wil zeggen als mensen vragen hoe het is. Ze fietst nog, ze leest nog, ze heeft nog een mening over elk onderwerp dat haar ter ore komt en die mening is altijd de moeite waard om te horen. We zijn inmiddels meer dan vijftig jaar samen — van die eerste middag langs de Oudegracht tot nu — en ik kan niet zeggen dat de jaren ons niet hebben veranderd, want dat hebben ze. Maar ze hebben ons ook dichterbij elkaar gebracht op de manier waarop langdurige aanwezigheid altijd dichterbij brengt: je legt de voorzichtigheid af en wat overblijft is het echte. Lisa woont in Rotterdam, zoals ze altijd heeft gewild. Ze heeft haar werk en haar gezin en haar stad, en ze belt op zondagochtend. Maarten woont in Wageningen en bouwt dingen die standhouden, letterlijk en figuurlijk. Bas groeit op met de eigenzinnigheid van zijn vader en de scherpte van zijn moeder. Nina fietst de bochten in.

Willem is er nog. We bellen elke week, meer dan we ooit deden toen we jong waren en de telefoon iets was waarvoor je moest betalen per minuut. Hij is oud geworden op zijn eigen manier: een beetje rustiger, een beetje ronder, nog altijd met dezelfde droge humor die hij had toen hij tien was

en die ik al bijna zeventig jaar ken. Zijn kinderen zijn groot, zijn kleinkinderen beginnen aan de wereld. De lijn gaat door.

Mijn moeder is gestorven in 2004, op haar negenentachtigste, in het huis aan de Vischmarkt waar ze haar hele leven had gewoond. Ze heeft het tot het einde zelf gedaan, op haar manier. Op haar begrafenis heb ik gesproken over de was die wapperde in de wind en het lied dat ze zong in de keuken en de manier waarop ze keek als ze naar je luisterde. De mensen die er waren knikten. Ze herkenden haar daarin. Dat is wat je nalaat: het beeld dat anderen van je bewaren.

Ik heb dit boek geschreven voor jullie — voor Lisa en Maarten en Sander en Vera, voor Nina en Bas en wie er nog komen. Niet omdat mijn leven bijzonder is in de zin van het grote woord. Maar omdat het van mij is, en daarmee van jullie, en omdat de dingen die ik heb meegemaakt de dingen zijn die hebben gemaakt wie ik ben en daarmee een deel zijn van wie jullie zijn.

De slingerweg in het bos achter de Fazantenlaan loopt door tot je het bos uitkomt en het open veld begint, en dan is er een helling en daarna een uitzicht over de polders die breed is en laag en vol licht. Ik fiets die weg al twintig jaar. Ik ken elke bocht. En toch kijk ik, elke keer opnieuw, uit naar wat er na de volgende bocht komt.

Dat is mijn les, als ik er een heb. Geniet van elke bocht. Niet van de bestemming alleen, niet van het rechte stuk alleen, maar van de bochten — de momenten dat de weg afbuigt en je niet weet wat erna komt. Daarin zit het leven. Daarin zit de verrassing die je gaande houdt. Daarin zit de gelegenheid om te worden wie je nog niet wist dat je was.

Ik ben John Sanders, geboren in Harderwijk in 1950, en ik heb nog bochten voor me. Dat is alles wat ik nodig heb te weten.

MIJN VERHAAL: JOHN SANDERS

1. DE START.

"Mijn eerste schooldag. De leren tas was bijna groter dan ikzelf, maar ik voelde me al een hele heer."

4. DE CARRIÈRE.

"Bouwen aan de toekomst in Rotterdam. Hard werken, innoveren en de stad zien groeien vanuit mijn kantoor."

2. DE GLORIE.

"Het winnende elftal! Niets evenaart het gevoel van samen strijden en samen winnen op het veld."

3. DE ONTMOETING.

"Samen langs de grachten. Ik wist toen al: met haar wil ik de rest van mijn levenspad bewandelen."

5. HET GEZIN.

"Zondagen in de polder, fietsend met de wind door je haren, gezellig met elkaar, genietend van de momenten"

6. THUIS.

"Groene vingers en een hechte buurt. Het echte geluk vind je vaak gewoon in je eigen achtertuin."

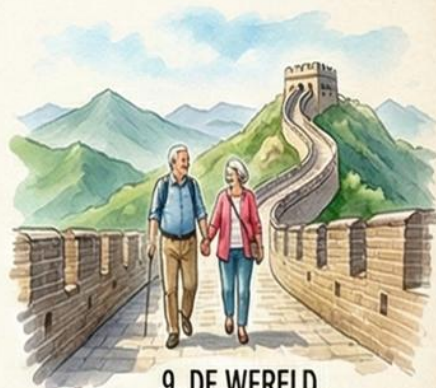
7. TEGENSLAG.

"Soms zet het leven je even stil. Maar juist in dat ziekenhuisbed voelde ik de kracht van mijn familie."

8. PASSIE.

"Je bent nooit te oud voor rock-'n-roll. Op het podium met mijn gitaar voel ik me weer twintig."

9. DE WERELD.

"Samen op de Chinese Muur. Het bewijs dat het avontuur niet stopt na je pensioen, het begint pas."

LEVENSLIES.

"Het leven loopt niet in een rechte lijn. Het is een prachtig slingerpad vol verrassingen; geniet van elke bocht."

